

Fram i lyset!

Kilder til funksjonshemmedes
historie i Agder

Innholdsfortegnelse

Forord	4
Samarbeidsprosjekt	6
Avgrensning og begrepsavklaring	7
Hva finnes i gjenstandssamlingene?	8
Metode og utfordringer	8
Tabell 1 - Gjenstander hos VAM (Private)	10
Tabell 2 - Gjenstander hos VAM (Offentlig/Institusjon)	11
Tabell 3 - Gjenstander hos VAM (Annet)	11
Tabell 4 - Gjenstander hos VAM (Motiv)	12
Hospitalet i Kristiansand	14
Tabell 5 - Gjenstander hos AAMA (Private)	16
Tabell 6 - Gjenstander hos AAMA (Motiv)	17
Tabell 7 - Gjenstander hos AAMA (Annet)	17
Tabell 8 - Gjenstander hos AAMA (Offentlig/Institusjon)	18
Tvangstrøya fra Holt	20
Hva finnes i arkivmagasinene?	24
Metode og funn i søk etter arkivkilder på Statsarkivet i Kristiansand	24
Tabell 9 - Arkiver hos Statsarkivet i Kristiansand (Organisasjons- og foreningsarkiv)	26
Tabell 10 - Arkiver hos Statsarkivet i Kristiansand (Legater)	30
Tabell 11 - Arkiver hos Statsarkivet i Kristiansand (Private institusjoner)	30
Tabell 12 - Arkiver hos Statsarkivet i Kristiansand (Statlige arkiver)	32
Tegnspråket for 200 år siden	38
Metode og funn i søk etter kommunale og fylkeskommunale arkivkilder	40
Tabell 13 - Offentlige arkiver hos Arkivsenter sør (Institusjoner)	42
Tabell 14 - Offentlige arkiver hos Arkivsenter sør (Annet)	42
Eg asyl - nye tanker, nye behandlingsmetoder	44
De ble sperret inne og lenket fast	46
Tabell 15 - Offentlige arkiver hos KUBEN (Institusjoner)	48
Tabell 16 - Offentlige arkiver hos KUBEN (Annet)	49
Landeskogen - fra tuberkulosesanatorium til institusjon for utviklingshemmede	50
Da Aanon fra Åmli ble registrert som «aandssvag»	54
Da Aanund fra Valle ble registrert som vanfør	58

Metode og funn i søk etter privatarkiv på KUBEN	62
Tabell 17 - Privatarkiv hos KUBEN (Samlinger)	62
På leting etter elever til Agders første skole for døve	64
Tabell 18 - Privatarkiv hos KUBEN (Organisasjoner og foreninger)	70
Aust-Agder FFO – i felles kamp for funksjonshemmedes rettigheter	72
Da Hove ble treningsleir for funksjonshemmede	76
Tabell 19 - Privatarkiv hos KUBEN (Stiftelser og legater)	80
Tabell 20 - Privatarkiv hos KUBEN (Institusjoner)	80
Georg Hørsdal – den blinde organisten i Barbu	82
Etableringen av Ellengård daghjem og skole – en historie om giverglede og omsorg	86
Tilgang til kildene	90
Oppsummering	91
Veien videre	92

Prosjektnavn:	Fram i lyset! Kilder til funksjonshemmedes historie i Agder
Prosjekttidsrom:	Januar 2025 – 3. desember 2025
Prosjekteier:	Aust-Agder museum og arkiv IKS
Prosjektledere:	Yngve Schulstad Kristensen og Lise Råna/ Aust-Agder museum og arkiv, avd. KUBEN
Prosjektstøtte:	Kulturrådet med 170.000 kroner
Utforming og layout:	Per Harald Bai Stabell/ Aust-Agder museum og arkiv, avd. KUBEN
Utgitt:	3. desember 2025

Rapporten i digital form finner du ved å skanne QR-koden eller gå inn på følgende lenke:
kubenarendal.no/bruk-kildene/fram-i-lyset

Bilde forside: Reportasjebilde fra Fædrelandsvennen 21. mai 1981.
 Fotograf: Jan A. Johannesen. PA-31500s ni apelnis intecupta iderem
 que as re necum, velia dollabo. Nam voluptam simint quam et oditate

Forord

I arkivboks nummer 8 i samlingen kalt «PA-1319 Lokalia» på KUBEN i Arendal ligger en mappe merket «Døvstummeomsorg». Mappen ble gitt til daværende Aust-Agder Arkivet på 1950-tallet og det er trolig få som har sett på innholdet siden.

I mappen ligger to brev fra 1851. Den sirlige håndskriften er vanskelig å lese og det tar tid, selv for en erfaren arkivar, å tyde innholdet. Men gjør man en innsats, så dukker det opp en historie om en nyansatt skolestyrer som leter etter elever til en nyetablert skole for døve i Kristiansand. Han kontakter sognepresten i Gjerstad i håp om å få tilsendt elever. Sognepresten kan dessverre ikke hjelpe. Selv om et av sognebarna i folketellingen var oppført som døv, så var presten overbevist om at hun ikke kvalifiserte til å være elev ved skolen. Ifølge presten var hun «den sunde Sands aldeles berøvet» og at det var svært lite både presten og foreldrene kunne gjøre for å hjelpe «dette ulykkelige Pigebarn».

Historiene om personer med funksjonsnedsettelse og hvordan de har blitt behandlet gjennom tidene, blir sjelden omtalt i de tradisjonelle historieverkene. Selv om personer med funksjonsnedsettelse utgjør den største minoriteten i Norge er deres livsvilkår, erfaringer og de samfunnsmessige holdningene til denne gruppen i liten grad belyst.

Oppfatningen og holdningene til mennesker med ulike funksjonsnedsettelse har endret seg over tid. I dag er det mer fokus på mangfold, likeverd og inkludering, men tidligere kunne man oppfatte personer med psykiske og fysiske utfordringer som en belastning for samfunnet.

Dette prosjektet har som formål å tydeliggjøre og utvide kunnskapen om funksjonshemmede, både internt i de deltakende institusjonene og for publikum. Samtidig skal prosjektet fremme økt samarbeid på tvers av institusjoner og faggrupper i Agder-regionen. For de som har deltatt i prosjektgruppen, har arbeidet vært svært meningsfylt og lærerikt.

Opprinnelig var formålet å kartlegge hvilke kilder – både arkivmateriale og gjenstander – som finnes i samlingene til de største kulturarvinstitusjonene på Agder. Underveis oppdaget vi imidlertid at mange av kildene rommet tankevekkende og interessante historier om både enkeltpersoner og institusjoner fra landsdelen.

I tillegg til å presentere hvilke kilder som finnes bevart i Agders museer og arkiver ønsket vi også å bruke deler av kildegrunnlaget til å løfte noen av disse historiene fram i lyset!

Samarbeid med Funksjonshemmedes fellesorganisasjon Agder, Lise Råna, AAMA, Kathrine Tjensvoll Granli, FFO Agder og Yngve Schulstad Kristensen, AAMA. Foto: Nina Fidje Blågestad, AAMA.

Samarbeidsprosjekt

Prosjektet er et samarbeidsprosjekt ledet av Aust-Agder museum og arkiv (AAMA). Øvrige samarbeidspartnere er Arkivsenter sør, Statsarkivet i Kristiansand og Vest-Agder-museet (VAM). Sammen utgjør disse

de største museums- og arkivinstitusjonene på Agder. Funksjonshemmedes fellesorganisasjon Agder (FFO Agder) har deltatt som rådgivende partner. Prosjektet har fått økonomisk støtte av Kulturrådet.

Prosjektgruppa samlet utenfor Arkivsenter sør. Fra venstre: Mathilde Berger Nordstrand, VAM, Anne Gaaserud, AAMA, Lise Råna, AAMA, Ingvild Velure, AAMA, Anne Klippenvåg Pettersen, AAMA, Roald Henrik Tjørteland, Statsarkivet i Kristiansand, Bård Christen Raustøl, Arkivsenter sør, Yngve Schulstad Kristensen, AAMA, Gaute Christian Molaug, AAMA og Anne Smith Lorentz, Arkivsenter sør. Foto: Gabriel Castro, Arkivverket.

Avgrensning og begrepsavklaring

Prosjektet omfatter Agder. Det er kun søkt etter kilder i samlingene til de involverte institusjonene. Det kan finnes materiale andre steder, også utenfor Agder.

De involverte institusjonene oppbevarer fotosamlinger. Disse vet vi inneholder spor etter funksjonshemmede, men de har ikke vært gjenstand for kartlegging i dette prosjektet.

I dag er det mange ulike grupper som faller inn under begrepet funksjonshemmede. Barne-, ungdoms- og familiedirektoratet har utarbeidet en tradisjonell inndeling av personer med funksjonsnedsettelse i undergrupper, som synshemming, bevegelseshemming, hørselshemming, utviklingshemming, psykososiale og kognitive funksjonsnedsettelse. Denne inndelingen har vært utgangspunktet for søk i våre samlinger.

Begreper som "åndssvak", "vanfør" og "invalid" ble tidligere brukt om personer med funksjonsnedsettelse. I dag oppfattes disse ordene som både nedsettende og støtende, og de brukes ikke lenger. Likevel har de satt tydelige spor i arkiv- og museumssamlinger, som følge av tidligere tiders registreringer og språkbruk. For å kunne gjennomføre presise søk i samlingene, har vi kartlagt hvilke begreper som har vært brukt om funksjonshemmede over tid for å finne materiale som belyser deres historie på Agder. Til dette arbeidet har vi blant annet benyttet NRKs ordliste for funksjonsmangfold og Slekt og Datas medlemsblad nr. 3 (årgang 35, 2024), som handler om kilder til funksjonshemmedes historie.

Hva finnes i gjenstandssamlingene?

Aust-Agder museum og arkiv og Vest-Agder museet oppbevarer til sammen ca. 155.000 gjenstander. Hvilke kilder finnes i gjenstandssamlingene og hvordan har vi funnet dem?

I gjenstandsmagasinerne oppbevares flere tusen gjenstander. Noen av dem gir et innblikk i funksjonshemmedes historie. Her fra et av KUBENs gjenstandsmagasiner. Foto: Gerd Corrigan, Aust-Agder museum og arkiv, avd. KUBEN

Metode og utfordringer

Vest-Agder museet og Aust-Agder museum og arkiv har brukt lik metode for å finne relevante gjenstander i samlingene våre. Vest-Agder museet har ca. 60.000 gjenstander i samlingene, og Aust-Agder museum og arkiv har ca. 95.000. Begge bruker Primus som sitt digitale samlingsforvaltningssystem, og det er her vi har foretatt våre søk.

I tillegg til å søke ved hjelp av begreper som tidligere har vært brukt om personer med funksjonsnedsettelse, har vi også søkt på konkrete gjenstandstyper, eksempelvis rullestol, krykke og protese. Vi har også søkt på navnene til lokale institusjoner som vi kjenner til, som har vært tilknyttet funksjonshemmede på ulike måter.

Flere av søkene ga irrelevante treff. Eksempelvis ga søk på «blinde» flere treff på blinde knapphull på uniformer og drakter. Søk på «briller» resulterte i mange treff, inkludert solbriller, vernebriller, sveisebriller og portretter av personer med briller.

Våre gjenstandsfunn er kategorisert i en gjenstandsliste. Vi har sortert dem etter

om de har vært brukt i et offentlig rom, av en institusjon eller i privat bruk. En egen kategori inneholder søketreff i form av motiver på et bilde eller på en gjenstand. I de tilfellene vi har vært usikre, har vi brukt kategorien «annet». Gjenstandene er listet opp etter sitt unike identifikasjonsnummer i stigende rekkefølge, og etter hvilken samling de tilhører.

Det viste seg at vi hadde veldig mange briller i samlingene. Såpass mange, at vi har valgt å ikke ta med alle i rapporten. Ellers har vi valgt å ikke sortere bort gjenstander, siden vi ikke har mange gjenstander som kan belyse historien til personer med funksjonsnedsettelse på Agder.

Briller i Vest-Agder museets samling. VAF13618 (1)

Tabell 1 - Gjenstander hos Vest-Agder museet
(Private)

Betegnelse	Opplysninger	Datering	ID-nummer	Samling
Brille			AG02205a-b	Mandal museum
Brille	Innsamlet av Olav Holmegaard		AG.H00361	Mandal museum
Høreapparat	Høreapparat for tunghørte		FFB00595	Flekkefjord museum
Brille		1854-1924	FFB01428	Flekkefjord museum
Rullestol	Rullestol til barn		FFB02459a	Flekkefjord museum
Krykke	Tilhørt kjøpmann Vik i Farsund som brukte krykkene de siste årene av sitt liv etter en bilulykke		FM00884a-b	Lista museum
Etui – brilleetui		1935	LMF00496	Lista museum
Lorgnett		1814-1882	VAF01345	Kristiansand museum
Steintrykk/Litografi	Forikringspolise. “Barneforsikring med premiefritage ved invaliditet. På lithografiets andre langside: Kontrakter som skal fylles ut med navn og andre personalia	1900-tallet	VAF08315	Kristiansand museum
Rullestol	Til barn	1900-1919	VAF08676	Kristiansand museum
Glasskrukke	Har inneholdt Tragacantha i pulverform. Brukt til tykningsmiddel for festing av tannproteser	1860-1899 (slutten av 1800-tallet i følge informant)	VAF09194	Kristiansand museum
Prøvebrille	Fra optiker		VAF11056	Kristiansand museum
Demonstrasjons-sett	Brilleglass av ulik styrke		VAF11078	Kristiansand museum
Lampe	Varmelampe til medisinsk bruk	1929	VAF11955. a-g	
Rullestol	Laget av Christian Truslev til hans kone Sofie Gurine	1921-1925	VAF12291	Kristiansand museum
Skjærebrett	Laget av evneveik	1930-1950	VAF12962	Kristiansand museum

Tabell 2 - Gjenstander hos Vest-Agder museet
(Offentlig/Institusjon)

Betegnelse	Opplysninger	Datering	ID-nummer	Samling
Krykke	Brukt på marka kystfort		LMF05353 a,b	
Sluffe	Tidligere tilhørt barn av overlege Andersen, datter ga den til Kongsbo 1970.	1878-1919	VAF06101	Kristiansand museum
Telefon	Ordet «hørererør» blir brukt i beskrivelsen av telefonrøret	1974	VAF08989	Kristiansand museum
Barnestol	Tidligere eier: Kongsbo skole og daghjem	Ca. 1914	VAF09095	Kristiansand museum
Skap	Skap brukt av urmaker til oppbevaring av klokkedeler og brilleglass	1900-1950	VAF11734	Kristiansand museum
Tallerken	Utgitt av Vest-Agder-fylkeslag av Norges Blindeforbund	1980-1994	VAF12586. a-o	Kristiansand museum

Tabell 3 - Gjenstander hos Vest-Agder museet
(Annet)

Betegnelse	Opplysninger	Datering	ID-nummer	Samling
Kirkeinventar	Altertavle, krusifiks, alter, alterbord. Dette har vært på Hospitalet i Tordenskjoldgate		VAF00209- VAF00215	Kristiansand museum
Sparebøsse	Bøssen er gitt fra snekkermester, men er mest sannsynlig en innsamlingsbøsse for de fattige, enkene, blinde, krøplinger bl.b.	1641	VAF00232	Kristiansand museum
Rullestol	Mangler opplysninger om historikk		VAF14018	Kristiansand museum

Tabell 4 - Gjenstander hos Vest-Agder museet
(Motiv)

Betegnelse	Opplysninger	Datering	ID-nummer	Samling
Tresnittplate	Trykkeplate brukt til å trykke verket «Knust brille» av Ottar Helge Johannessen	1982	AG02641a-b	Mandal museum
Tresnittplate	Trykkeplate brukt til å trykke verket «Krøplingen» av Ottar Helge Johannessen	1964	AG02673	Mandal museum
Maleri	[...]Portrettet viser en eldre kvinne med runde briller, håret knyttet bak i nakken. Halvfigur. [...]	1983	FFB02076	Flekkefjord museum
Fotografi	Fotografi i ramme. Sorthvitt foto av ung mann med briller	1970-1980	GIM00789	Gimle Gård
Skål	Underskål til kaffekopp. Motivet på skålen er en dame i en slags «rullestol» med en mann som dytter stolen	1933	LM00403B1 og	Lista museum
Maleri	Maleri av politiker og embetsmann Jakob Stang, han er portrettert med briller	1891-1906	VAF14416	Kristiansand museum
Flaske	Flaske i klart glass med etikett med tegning på. Forestiller en ung jente og en ulv med briller, fra eventyret Rødhette og ulven. Produsentens logo i venstre side av etiketten	1960-1980	VAF14701 og	Kristiansand museum
Maleri	Portrett av Julie Marie Gerrard, født Stray. Hun er portrettert mot dyp, rød-brun bakgrunn, i mørk drakt. Hun har briller og en mørk brosje i halsen med en hvit fugl	1916	VAF15418	Kristiansand museum

Rullestol i Vest-Agder museets samling. VAF12291

Hospitalet i Kristiansand

I 1910 fikk det som da het Kristiansand Folkemusæum inn et inventar fra Hospitalet i Kristiansand sentrum. Det bestod av en altertavle, et alter, en alterring, en skammel, samt et par lysestaker. Protokollen gir sparsommelige opplysninger, kun at gjenstandene kom fra Hospitalet. Det står ingenting om hvorfor de ble gitt til museet eller hvem som leverte dem.

Skrevet av **Tonje Tjøtta**
konservator, Vest-Agder museet

Bygget som huset Hospitalet står fremdeles i sentrum av Kristiansand, i Tordenskjolds gate. Det har blitt spart gjennom alle bybrannene gjennom årene og fremstår som ganske likt slik det var da det ble bygget i 1709.

Hospitalet var et pleiested for eldre «lemmer», ofte eldre kvinner som ikke kunne ta vare på seg selv og som ikke hadde familie som kunne ta seg av dem. Mange av disse hadde ulike aldersrelaterte sykdommer som demens eller nedsatt førlighet. En fellesnevner for dem alle var at de var fattige.

Dollhuset

I 1786 ble det bygget et bygg på gårdsplassen bak hospitalet som skulle ha to rom til «vannvittige». Dette bygget ble kalt *Dollhuset*. Anlegget huset i senere tid stor sett mennesker med psykisk sykdom, hvorav en del av dem var eldre og hadde aldersrelatert sykdom. Felles for dem var at de ikke hadde noen som kunne ta vare på dem, enten fordi de manglet familie eller fordi deres sykdom ble sett på som uhåndterbar for vanlig pleie.

Dollhuset, også kalt dårehuset var byens første offentlige institusjon for pleie av alvorlig psykisk syke mennesker. Men det foregikk lite til ingen pleie av «lemmene», dårehuset var i stor grad en oppbevaringsinstitusjon og ikke en pleieinstitusjon.

Psykiatriens far i Norge

Herman Wedel Major, kristiansanderen som regnes som den moderne psykiatri

Interiør i hospitalkirken, Tordenskjoldsgate i Kristiansand.
Foto: Vest-Agder museets samling

far i Norge, undersøkte forholdene for Norges sinnslidende og skrev en rapport om blant annet dårehuset i sin hjemby. Her konkluderte han med at dollhuset med sine cellelignende rom var et av de verste anstaltene i landet. Han mente at behandlingen som ble gitt de syke var åpenbar mishandling og viste til at dødeligheten ved dollhuset i byen var over landsnormalen ved tilsvarende anstalter. Majors beskrivelser av dollhuset hadde medvirkning til at en omorganisering skjedde kort tid etter at den nye «sinnsykeloven» av 1848 trådte i kraft. Det ble bestemt at det skulle opprettes et nytt asyl. Den nye institusjonen som var innredet i dollhusets bygning stod klar i slutten av 1849. Helsestellet ble dermed også skilt fra fattigstellet i byen.

Bilde venstre side: Herman Wedel Major (1814-1854) - den norske psykiatriens far. Store norske leksikon, Lisens falt i det fri (Public Domain)

Kirkesamlingen fra Hospitalet

I tilknytning til anlegget lå også byens fattigkirkegård. Dette var en sandfylt plass, hvor enkelte mente at på vindfulle dager kunne man se knokler stikke opp av bakken. Kirkesamlingen fra Hospitalet har trolig hatt en tilknytning både til fattigkirkegården og Hospitalet og dets «lemmer». Det var ikke forsvarlig å ta med alvorlig psykisk syke mennesker i kirken, men det var viktig at lemmene fikk sin trosopplæring og gudstjenester. Inventaret ser stilmessig ut til å være fra da Hospitalet ble bygget i 1709, fra begynnelsen til midten av 1700-tallet. Men det er usikkert om inventaret har stått i Hospitalet fra starten eller om det er gjenbruk av kirkeinventar fra en annen kirke og at det er satt inn i Hospitalet da det ble erstattet i en annen kirke. Gjenstandene vekker undring og mange spørsmål som burde vært undersøkt nærmere. Spesielt for å avklare gjenstandenes rolle for «lemmene» som levde sine liv innelåst på Hospitalet.

Tabell 5 - Gjenstander - Aust-Agder museum og arkiv (Private)

Betegnelse	Opplysninger	Datering	ID-nummer	Samling
Høreapparat		ca.1800	AAM.01397	KUBEN
Briller		Ukjent	AAM.03447	KUBEN
Rullestol		ca.1800	AAM.03759	KUBEN
Hørerør		Før 1800	AAM.06885	KUBEN
Hørerør		Før 1800	AAM.06886	KUBEN
Samlehov for fisk	Heklet av blind kvinne	ca.1880-1889	AAM.15051	KUBEN
Briller		ca.1930-1950	AAM.15980	KUBEN
Briller		ca.1900	AAM.16490	KUBEN
Håndtak	Til å heise seg opp i for sengeliggende. Sjømannsarbeid	ca.1880-1890	AAM.16498	KUBEN
Briller		1950-1960	AAM.18325	KUBEN
Briller		Ukjent	AAM.20332	KUBEN
Tvangstrøye	Slike fantes på gårder som tok imot "bortsatte"	ca. 1790-1820	AAM.21968	KUBEN
Sengebånd	Til å heise seg opp i for sengeliggende	ca.1900	AAM.23897	KUBEN
Briller		Ukjent	AAM.27308	KUBEN
Gebiss			AAM.27775	KUBEN
Krykke	Trolig hjemmelaget	Ukjent	AAM.31312	KUBEN
Krykke		Ukjent	AAM.31330	KUBEN
Briller		Ukjent	AAM.34482	KUBEN
Krykke		ca.1900	BYT.00067	Setesdalsmuseet
Stokk	Hvit stokk av haivirvler. Frivaktsarbeid.Sluttet å lage slike da hvite stokker ble forbeholdt blinde og svaksynte	ca.1890	G-02128	Grimstad bys museer
Briller		Ukjent	G-00388A	Grimstad bys museer
Briller		Ukjent	SET.00091	Setesdalsmuseet
Briller		Ukjent	SET.00092	Setesdalsmuseet
Briller		Ukjent	SET.00093	Setesdalsmuseet
Krykke		Ukjent	SET.01338	Setesdalsmuseet

Betegnelse	Opplysninger	Datering	ID-nummer	Samling
Briller		Ukjent	SET.02549	Setesdalsmuseet
Briller		Ukjent	SET.03602	Setesdalsmuseet
Briller		Ukjent	SET.06333	Setesdalsmuseet
Briller		ca.1900-1940	SET.09808	Setesdalsmuseet
Protese	Brukt av person med klumpfot	ca.1830-1870	SET.10265	Setesdalsmuseet
Briller		Ukjent	U-00093	Grimstad bys museer
Briller		Ukjent	U-00281	Grimstad bys museer

Tabell 6 - Gjenstander - Aust-Agder museum og arkiv (Motiv)

Betegnelse	Opplysninger	Datering	ID-nummer	Samling
Fattigbøsse	Lazarus, liggende i veikanten full av sår og byller, naken, med krykke ved siden	1675-1799	AAM.00985	KUBEN
Radering	Carl Henrik Bloch, (1834-1890), Gammel kone mater fugler. Krykke under arm	1886	AAM.B.1342	KUBEN
Fotografi	Thomas Toft, med antatt høreapparat	1917	AAM.B.1458	KUBEN

Tabell 7 - Gjenstander - Aust-Agder museum og arkiv (Annet)

Betegnelse	Opplysninger	Datering	ID-nummer	Samling
Treben	Ukjent	ca.1950 (antatt)	AAM.14719	KUBEN

Tabell 8 - Gjenstander - Aust-Agder museum og arkiv
(Offentlig/Institusjon)

Betegnelse	Opplysninger	Datering	Institusjon	ID-nummer	Samling
Hvit ullsnor	Markerte hvilke benker i kirken som hadde høreapparater	ca.1900	Trefoldighetskirken i Arendal og Barbu kirke	AAM.03902	KUBEN
Maiblomster	Til inntekt for blindesaken	1930-1940		AAM.17229	KUBEN
Rullestol	Kurvstol. Stod i Flosta kirke	1910-1920	Flosta kirke	AAM.17855	KUBEN
Øreinnsamlingskort		1911	Til inntekt for Hjemmet for forsømte Døvstumme	AAM.18599	KUBEN
Fyrstikkesker	Hjelpestikker blinde barn	ca.1940		AAM.20757	KUBEN
Fyrstikk-eske	Tekst på pakke: 1 øre pr. eske går til Blinde barn	1930-årene	Til drift av barne-hjemmet "Østafor", Jessheim.	AAM.22278	KUBEN
Potteskjuler	Brukt på Aas helseheim (psykiatri)	1966-1979	Aas helseheim på Bjorbekk	AAM.31456	KUBEN
Tallerken	Brukt på Aas helseheim (psykiatri)	1966-1979	Aas helseheim på Bjorbekk	AAM.31457	KUBEN
Fat	Brukt på Aas helseheim (psykiatri)	1966-1979	Aas helseheim på Bjorbekk	AAM.31458	KUBEN
Skje	Brukt på Aas helseheim (psykiatri)	1966-1979	Aas helseheim på Bjorbekk	AAM.31459	KUBEN
Gaffel	Brukt på Aas helseheim (psykiatri)	1966-1979	Aas helseheim på Bjorbekk	AAM.31460	KUBEN
Tallerken	Brukt på Aas helseheim (psykiatri)	1966-1979	Aas helseheim på Bjorbekk	AAM.31461	KUBEN
Tallerken	Brukt på Aas helseheim (psykiatri)	1966-1979	Aas helseheim på Bjorbekk	AAM.31462	KUBEN
Bolle	Brukt på Aas helseheim (psykiatri)	1966-1979	Aas helseheim på Bjorbekk	AAM.31463	KUBEN
Tallerken	Brukt på Aas helseheim (psykiatri)	1966-1979	Aas helseheim på Bjorbekk	AAM.31464	KUBEN
Stempel	Brukt på Aas helseheim (psykiatri)	1966-1979	Aas helseheim på Bjorbekk	AAM.31465	KUBEN

Betegnelse	Opplysninger	Datering	Institusjon	ID-nummer	Samling
Skilt Røykeforbud	Brukt på Aas helseheim (psykiatri)	1966-1979	Aas helseheim på Bjorbekk	AAM.31466	KUBEN
Foto i ramme	Brukt på Aas helseheim (psykiatri)	1966-1979	Aas helseheim på Bjorbekk	AAM.31467	KUBEN
Jakke	Brukt på Aas helseheim (psykiatri)	1966-1979	Aas helseheim på Bjorbekk	AAM.31468	KUBEN
Jakke	Brukt på Aas helseheim (psykiatri)	1966-1979	Aas helseheim på Bjorbekk	AAM.31469	KUBEN
Visittkort		ca.1900	Martin Krokstad/ Døvstumme-lærer/ Trondhjem	SET.10758	Setesdals-museet

Fyrstikkeske fra 1930-tallet. Ett øre per solgte eske gikk til drift av et barnehjem for blinde barn. AAM. 22278

Tvangstrøya fra Holt

KUBEN har en tvangstrøye (AAM.21968) i sin gjenstandssamling. Den er tilsynelatende ubrukt, sannsynligvis laget en gang tidlig på 1800-tallet og kom til KUBEN fra en gård i Holt på slutten av 1980-årene. Opplysningene som følger gjenstanden er få og av typen "slike fantes på gårder som tok imot bortsatte", "skulle ligge på kistebunnen i påkomne tilfelle". Denne gjenstanden er knyttet til en tidlig form for psykiatrisk privatpleie.

Skrevet av **Ingvild Velure**

rådgiver, Aust-Agder museum og arkiv, avd. KUBEN

Omgangslegd

Med begrepet privatpleie menes her omsorg for mennesker som av en eller annen grunn ikke ble funnet i stand til å ta vare på seg selv, utført av lekfolk som ikke hadde psykiatrisk kompetanse. Privatpleie har røtter tilbake til omgangslegden, som i mange århundrer var landsbygdas måte å ta vare på mennesker som behøvde hjelp og som ikke hadde familie som kunne bidra. Det gjaldt fattige eldre, foreldreløse barn og altså syke, innbefattet mennesker med psykiske lidelser. Systemet med omgangslegd var nedfelt i Magnus Lagabøtes Lov fra 1276 og innebar at en krets av gårder sammen hadde ansvar for å fylle sentrale oppgaver, eksempelvis underhold av hjelpetrengende. I et samfunn med naturalhusholdning gikk legdslemmene på omgang mellom gårdene og ble på den måten forsørget. De som gikk på legd måtte bidra i arbeidet på gården i den grad de maktet. Likevel var ordningen upopulær blant bøndene, som fikk ekstra munnar å mette.

En egen lov

Frem til 1848 ble psykisk syke ikke regnet som noen egen gruppe, men inngikk i den alminnelige fattigforsorgen. Med Lov om Sindssyges Behandling og Forpleining af 17de August 1848, skjedde en viss endring. Dette var den viktigste loven som omhandlet denne pasientgruppen frem til Lov om psykisk helsevern av 1961. Førstnevnte lov handlet riktignok mest om asylene, som fra 1848 ble de institusjonene som ideelt sett skulle ta seg av de psykisk syke. Også tidligere hadde slike pasienter blitt plassert på institusjoner, som hospital eller fengsler, altså egentlig beregnet for andre grupper.

Antallet erklærte «sindssyge» økte kraftig i andre del av 1800-tallet, både på grunn av behandlingsoptimisme og utvikling av en psykiatrisk profesjon. Ikke alle fikk plass på asylene. Privatpleien fortsatte dermed parallelt, og ble regnet for å ha ett viktig fortrinn fremfor institusjonene, nemlig lave kostnader. Privatpleie ble ikke benyttet

Tvangstrøye fra en gård i Holt. Foto: Gerd Corrigan, Aust-Agder museum og arkiv, avd. KUBEN. AAM.21968

for behandlingens skyld - behandling skulle foregå på asylene -, men ble brukt i tilfeller der muligheten for å bli frisk var avskrevet. Ikke alle uhelbredelige egnet seg imidlertid for privatpleie. "Ubændige eller rasende sindssyge" burde for egen og andres sikkerhets skyld få plass på asyl, selv om forbedring av tilstanden ikke kunne forventes.

Borttinging og akkordering

Legdsordningen ble formelt opphevet i 1900. Da hadde den allerede blitt gradvis fortrent av et annet system, kalt borttinging eller lisitering. Dette fungerte som en slags omvendt auksjon, administrert av de kommunale fattigkommisjonene. Bygdefolket "bød" på de syke som behøvde et sted å oppholde seg – samme system

ble brukt ved bortsetting av fattige eller barn – og den som ga det laveste budet fikk “tilslaget”. Gårdbrukere stod – slik tilfellet også var i legdssystemet – fritt til å nyttiggjøre seg arbeidskraften til personen(e) de tok imot. Det er dermed lett å forestille seg at de mest attraktive blant pasientene som skulle settes bort var de rolige og arbeidsføre, og at det var disse de potensielle forpleierne underbød hverandre for å få.

Ordningen med lisitering ble etter hvert gjenstand for kritikk, og ble forbudt i 1900. Fra 1860-tallet var akkordering blitt en stadig vanligere måte å foreta utsetting på. Ved akkordering ble det inngått en mer diskret avtale om godtgjørelse mellom fattigkommisjonen og forpleieren som skulle ta imot pasienten. Hovedprinsippet om at forpleiningen skulle koste kommunen minst mulig var imidlertid uendret.

Tvangsmidler

Sinnssykeloven av 1848 fastslo at tvangsmidler som innesperring og fastlenking i privatpleie ikke skulle benyttes annet enn i spesielle tilfeller, og uansett bare etter tilkalling av lege eller prest. Trolig er det i tilknytning til et slikt tilfelle Kubens tvangstrøye har sin plass. Kan man på

gården den kommer fra ha hatt til forpleining mennesker med psykiske lidelser av en type som kunne medføre behov for å skjerme dem fra å skade seg selv og andre? Trøyas manglende slitasje indikerer på beskjedent vis at tvangsmiddelet hos denne forpleieren stort sett har forblitt på kistebunnen. Systemet med bortsetting assosieres imidlertid ofte med dårlig behandling av og uverdige forhold for de forpleide, blant annet som følge av manglende kontroll av forpleierne. Etter 1848-loven skulle riktignok en offentlig lege ha tilsyn med de privatforpleide som ble understøttet av staten. Forholdene for de utsatte som fattigvesenet eller private betalte for, var det derimot ingen som hadde kontrollansvar for, før etter loven av 1961. Og selv ikke i de tilfeller kontroll var påbudt, ble den nødvendigvis utført. Notater etter leger som har utført kontroller, gir i mange tilfeller innblikk i forhold for de utsatte som står i sterk kontrast til det vi i dag oppfatter som akseptabel behandling av mennesker.

Kilder

Bøe, Jan Bjarne. 1994. Synd, sykdom og samfunn: linjer i sinnssykepleiens historie. Oslo.

Lia, Gaute. 2003. Utsettelse av sinnssyke i privatpleie: en undersøkelse av familiepleien i Manger, 1880-1920. Hovedfagsoppgave. Universitetet i Bergen.

Utsnitt fra Holt, med Holt prestegård og Holt kirke i bakgrunnen. PA-2412 L10 004

Hva finnes i arkivmagasinene?

Det meste av historiske arkiver fra Agder er oppbevart ved Statsarkivet i Kristiansand, Arkivsenter sør og ved KUBEN som er en del av Aust-Agder museum og arkiv. Materialet kan deles inn i statlige arkiver, kommunalt- og fylkeskommunale arkiver og private arkiver.

I arkivene finnes tusenvis av historier. Noen av dem forteller historien til funksjonsnedsatte. Her fra et av KUBENs arkivmagasiner.

Foto: Gerd Corrigan, Aust-Agder museum og arkiv, avd. KUBEN

Metode og funn i søk etter arkivkilder på Statsarkivet i Kristiansand

For å kartlegge hva som finnes av arkivmateriale på Statsarkivet i Kristiansand som kan knyttes til funksjonshemmedes historie i Agder har det

blitt tatt utgangspunkt i aktørene, det vil si arkivskaperne.

Det innebar for det første en gjennomgang av hvilke aktører statsarkivet har privatarkiv etter. Ut ifra arkivskaperens navn og historikk ble det satt opp en liste over aktuelle privatarkiver som kunne tenkes å belyse prosjektets tema. Deretter har det blitt sett nærmere på disse arkivenes kataloger for å vurdere innholdet i arkivene. I noen få tilfeller ble det også foretatt nærmere arkivundersøkelser ved å granske selve arkivmaterialet. For det andre innebar det en gjennomgang av hvilke aktører som Statsarkivet i Kristiansand har statlige arkiver etter. Ut ifra arkivskaperens navn og administrasjonshistorie ble det satt opp en tilsvarende liste over aktuelle statlige arkiver og katalogene ble gransket. Til slutt ble begge listene supplert og kvalitetssikret ved å foreta fritekstsøk i statsarkivets katalogdatabase. Det ble da foretatt søk på aktuelle ord og begreper knyttet til tema.

Resultatet ble en liste over arkiver som kan inneholde materiale som belyser funksjonshemmedes historie i Agder. Listen rommer store variasjoner i den forstand at den viser både arkiver som i stor og i mindre grad belyser temaet. Noen arkiver er svært sentrale, der alt eller mye av dets innhold kan sies å være svært relevant. I andre arkiver er det bare en liten, men viktig del av arkivets totale omfang som sier noe om personer med funksjonsnedsettelse. Det kan også være enkeltarkiver i listen som *kan* belyse temaet, men som kanskje ikke nødvendigvis gjør det ved en evt. nærmere arkivgranskning

av selve innholdet. Flertallet av arkivene på listen befinner seg imidlertid i en mellomposisjon mellom disse ytterpunktene.

Når det gjelder privatarkiver, så er blant annet arkivene etter de funksjonshemmedes interesseorganisasjoner svært sentrale for å belyse funksjonshemmedes historie i Agder. Eksempler er Sørlandske krets av Norges Handikapforbund og Norges Handikapforbund Agder. På den statlige siden peker bl.a. stiftamtmanden, amtmennene/fylkesmennene, distriktslegene, fylkeslegene og trygdekantorene seg ut som sentrale arkiver. Siden dette er arkivskapere med mange oppgaver er det ofte bare en mindre del av arkivenes totale omfang som kan knyttes til prosjektets tema. Man finner derfor ikke alle disse i tabellen under.

I tillegg til listen over aktuelle arkiver på Statsarkivet i Kristiansand, så må det nevnes at det også finnes aktuelle arkiver i andre deler av Arkivverket som kan knyttes til blant annet Agder. For eksempel har Norsk Helsearkiv pasientjournaler fra spesialisthelsetjenesten i alle deler av landet, mens Riksarkivet har noen nasjonale registre over ulike funksjonshemminger. Riksarkivet har dessuten arkivet etter Sophies Minde, som tok imot personer med funksjonsnedsettelse fra hele landet. Arkivet etter Emma Hjorts pleie- og arbeidshjem for åndssvake finnes på Statsarkivet i Oslo.

Tabell 9 - Arkiver hos Statsarkivet i Kristiansand
(Organisasjons- og foreningsarkiv)

Arkivid og arkivnavn	Arkivets innhold	Ytterår	Aktørinformasjon
SAK-D/0427C Kristiansand Handelsstands Understøttelsesforening	Forhandlingsprotokoller og korrespondanse	1894-1981	Understøttelsesforeningen ble etablert i 1894. Foreningen formål var "at yde Hjælp til trængende Medlemmer og deres Efterladte"
SAK-D/0825 Vest-Agder Fylkeskomité for Åndssvakesaken	Korrespondanse, tidsskrifter og trykksaker	1954-1964	
SAK-D/0858 Understøttelseskassen for uheldige sjømenn, Lillesand	Korrespondanse, søknader, utbetalingslister, regnskap med mer	1846-1916	
SAK-D/0899A Sørlandske krets av Norges Handikapforbund	Møteprotokoller, årsmeldinger, korrespondanse, saksdokumenter, kurs/seminarer, regnskap, foto med mer	1925-1984	Sørlandske Vanførelag ble stiftet 20.01.1925. Navneendring ca. 1975 til Sørlandske krets av Norges Handikapforbund. I 1984 ble organisasjonen delt i to fylkeslag
SAK-D/0899C Kristiansand Vanførelag	Medlemsbok og gjestebok for feriestedet Strandtun	1938-1988	I 1980 gikk en del fra Kristiansand Vanførelag ut og dannet en ny selvstendig organisasjon under navnet Oddernes Handicaplag
SAK-D/0899D Vågsbygd Vanførelag	Møteprotokoll, medlemsbok og kassabok	1945-1978	Vågsbygd Vanførelag ble stiftet i 1945 og nedlagt i 1978
SAK-D/0899G Norges Handikapforbund Vest-Agder	Møteprotokoller, korrespondanse og saksdokumenter, rapporter fra lokallag, feriestedet Strandtun, foto med mer	1970-2004	Opprettet i 1984 i forbindelse med at Sørlandske krets av Norges Handikapforbund ble oppdelt i to fylkeslag. I 2004 ble Vest-Agder fylkeslag slått sammen med Aust-Agder fylkeslag til Norges Handikapforbund Agder
SAK-D/0899H Norges Handikapforbund Aust-Agder	Møteprotokoller, korrespondanse og saksdokumenter, rapporter fra lokallag og foto	1984-2004	Opprettet i 1984 i forbindelse med at Sørlandske krets av Norges Handikapforbund ble oppdelt i to fylkeslag. I 2004 ble Aust-Agder fylkeslag slått sammen med Aust-Agder fylkeslag til Norges Handikapforbund Agder
SAK-D/0899I Norges Handikapforbund Agder	Møteprotokoller, korrespondanse og saksdokumenter, rapportering fra lokallag, medlemslister, medlemsbladet Agdernytt med mer	2001-2018	Norges Handikapforbund Agder ble opprettet i 2004 i forbindelse med at fylkeslagene i Aust-Agder og Vest-Agder ble slått sammen

Arkivid og arkivnavn	Arkivets innhold	Ytterår	Aktørinformasjon
SAK-D/0899J Norges Handikapforbund Kristiansand	Møteprotokoller, korrespondanse og saksdokumenter, jubileumsfeiringer, medlemslister, regnskap, foto med mer	1980-2020	Norges Handikapforbund Kristiansand ble opprettet i 1980 under navnet Oddernes Handicaplag. Det utgikk fra Kristiansand Vanførelag, der aktiviteten var nedadgående. Oddernes Handicaplag hadde medlemmer fra Kristiansand og omegn, og navnet ble endret til Kristiansand Handikaplag i 2001. I 2008 ble navnet endret til Norges Handikapforbund Kristiansand
SAK-D/0899E Vennesla Vanførelag	Kassabøker	1946-1977	Vennesla Vanførelag ble stiftet i 1946
SAK-D/0899K Norges Handikapforbund Vennesla	Møteprotokoll, korrespondanse og saksdokumenter og regnskap	1981–2007	Vennesla Handikaplag ble opprettet i 1981. I 2000 ble navnet endret til Norges Handikapforbund Vennesla
SAK-D/0899L Norges Handikapforbund Lindesnes	Møteprotokoll og regnskap	1991–2013	Tidligere var navnet Lindesnes Handikaplag, mens senere ble navnet endret til Norges Handikapforbund Lindesnes
SAK-D/0905N Kristiansand Sanitetsforening	Årsberetninger (fra hovedforeningen og andre institusjoner som Klinikk for Nervøse og Solvang Sykehus), jubileumsskrift, regnskap med mer	1951–2000	Kristiansand Sanitetsforening ble stiftet i 1897. Det finnes også arkiv etter andre sanitetsforeninger i Agder
SAK-D/1075 Vest-Agder Krigsinvalideforening	Korrespondanse og sakspapirer, medlemmer, regnskapsbilag med mer	1971–2001	Stiftet 29.06.1971. Tilsluttet Krigsinvalideforbundet fra starten av
SAK-D/1179 Kristiansand og Søgne Rideklubb	Rideklubben hadde en handicapgruppe (møtereferater, korrespondanse og trykksaker om ridning for funksjonshemmede)	1966–2002	Kristiansand Rideklubb (stiftet 21.09.1966) og Søgne Rideklubb (stiftet 21.08.1971) gikk i 1982 sammen under navnet Kristiansand og Søgne Rideklubb
SAK-D/1203 Hjelpe- og understøttelseskassen for uheldige sjømenn og deres etterlatte i Kristiansands distrikt	Forhandlingsprotokoll og brevjournal	1831–1960	–

Arkivid og arkivnavn	Arkivets innhold	Ytterår	Aktørinformasjon
SAK-D/1279 Landsforeningen for Pårørende innen Psykisk helse (LLP) Vest-Agder	Møtereferater, årsmeldinger, saks- og korrespondansearkiv, medlemsblad og regnskap	1991–2003	Interesseforeningen for Pårørende innen Psykisk Helsevern i Vest-Agder (IPPH) ble konstituert i mai 1991. Etter tilslutning til Landsforeningen for Pårørende innen Psykisk helse (LPP) ble navnet i 1996 endret til LPP Vest-Agder
SAK-D/1343 Hørselshemmedes Landsforbund Vest-Agder	Møtereferater, årsmeldinger, lokallag, medlemmer, korrespondanse, sakspapirer, HLF-sentralt med mer	1989–2006	Hørselshemmedes Landsforbund (HLF) er interesseorganisasjonen for landets hørselshemmede. Fylkeslaget i Vest-Agder ble stiftet i 1989
SAK-D/1361 Cerebral Pareseforeningen Vest-Agder	Styreprotokoll, årsberetninger, korrespondanse, avlastningstiltak, foreldregruppe, sentralstyret, Toppenhaug behandlingshjem med mer	1956–2005	Den landsomfattende "Foreningen til Bekjempelse av Cerebral Barneparese" ble stiftet i Oslo 23.02.1950. Lokalavdelingen for Sørlandet ble stiftet 31.01.1956. Lokalavdelingen ble delt opp ved dannelsen av egen fylkesavdeling for Aust-Agder 17.04.1989
SAK-D/1377 Kristiansand og omegn revmatikerforening	Møtebøker, årsberetninger, korrespondanse, saksdokumenter, medlemmer, medlemsblad, fotografier, avisutklipp med mer	1952–2005	Kristiansand og omegn revmatikerforening ble stiftet 12. november 1952 som lokalforening for Norsk revmatikerforbund (NRF)
SAK-D/1422 Vennesla Revmatikerforening	Møtebøker	1979–2004	Vennesla Revmatikerforening ble stiftet 23. januar 1979
SAK-D/1521 Landsforeningen for hjerte- og lungesyke (LHL) - Kristiansand	Møteprotokoller, søknader og regnskap	1951–2013	Landsforeningen for hjerte- og lungesyke ble stiftet i 1943 som Tuberkuløses Hjelpeorganisasjon (THO). Kristiansands og Omegns lokallag ble stiftet i 1951, og organisasjonen endret navn til LHL i 1961
SAK-D/1588 Vennesla Eldre og Uføres Forening	Møteprotokoll og medlemsbok	1979–1998	Foreningen ble stiftet 12. desember 1979 som Vennesla Eldreforening. Navnet ble endret til Vennesla Eldre og Uføres Forening i mars 1980, og senere til Vennesla Pensjonistforening i februar 1998
SAK-D/1596 NORILCO - Norsk Forening for Stomi- og Reservoaropererte, avdeling Vest-Agder	Møteprotokoller, korrespondanse og saksdokumenter, medlemslister, regnskap, foto, trykt jubileumshefte og avisutklipp	1970–2022	NORILCO ivaretar interesser for stomi- og reservoaropererte og mage-/tarmkreftammede. Lokalavdelingen Agder ble dannet i 1971, navneendringer i 1979 og 2020

Arkivid og arkivnavn	Arkivets innhold	Ytterår	Aktørinformasjon
SAK-FLK-003 Flekkefjords Understøttelsesforening	Forhandlingsprotokoller, kopibok, journal og regnskap	1864–1964	Foreningen ble stiftet i 1864 for økonomisk støtte ved sykdom og begravelse. Oppløst 13. mars 1963
SAK-KVK-041 Kvinesdal helsesportslag	Årsmelding, korrespondanse, resultatlister, regnskap og trykksaker	1986–2000	Organisert fysisk aktivitet for personer med funksjonshemninger
SAK-KVK-042 Kvinesdal hørselslag	Regnskap	1998–2001	–
SAK-LHS-085 Nasjonalhjelpen Farsund	Møtebok, korrespondanse, sakspapirer, regnskap med mer	1945–1958	Nasjonalhjelpens fond for krigens ofre. Virksomhet under og etter krigen, med koordinering og utdeling av hjelp
SAK-MAK-020 Mandals Understøttelses Indretning for trængende Sømend og deres Efterladte	Møteprotokoll, kassabok	1851–1952	–
SAK-MAK-072 Støttelaget for psykisk utviklingshemmede for Mandal og omegn	Årsrapporter, møtereferater, korrespondanse og sakspapirer, medlemsprotokoll, regnskap, tegninger med mer	1962–1991	Støttelaget ble trolig dannet 1968, arbeidet for psykisk funksjonshemmedes sak og etablering av Marnartun
SAK-MAK-084 Mandal og omegn revmatikerforening	Møteprotokoller, korrespondanse og sakspapirer, medlemsliste og regnskap	1981–2012	Mandal revmatikerforening ble stiftet 26.10.1981, navneendring 1998 til Mandal og omegn revmatikerforening
SAK-ÅSK-017 Åseral Blindesakslag	Møtebok	1953–2008	–

Tabell 10 - Arkiver hos Statsarkivet i Kristiansand (Legater)

Arkivid og arkivnavn	Arkivets innhold	Ytterår	Aktørinformasjon
SAK-D/0899F Thomas Skreros legat	Forhandlingsprotokoll og regnskapsprotokoll	1959-2001	Skreros legat ble opprettet i 1959 under navnet Ole G. Skreros, Kathrine Svensdatter Skreros og Thomas Skreros legat. Legatets vedtekter fastsatte at kapitalens avkastning skulle "brukes til hjelp til selvhjelp for vanføre i landkommunene i Aust-Agder fylke" og at tildeling fortrinnsvis skulle skje "til yngre mennesker som vil utdanne seg til et yrke"
SAK-D/1582 Rudolf Hansens legater	Forhandlingsprotokoll, korrespondanse og sakspapirer	1916–2003	Omfatter Rudolf Hansens og hustrus legat for trengende i Kristiansand. Rudolf Hansen (1855–1942) opprettet legatet for trengende bosatt i Kristiansand som ikke var fattigunderstøttet
SAK-D/0964A Lømslands legat/ Ryen sommerhjem	Korrespondanse, regnskap med mer	1915-1968	Lømslands legat for syke og trengende
SAK-ARB/014 Arbeidernes Aldershjem/Lømslands legat for syke og trengende	Møtebøker, korrespondanse, medlemsfortegnelse, søknader, Ryen sommerhjem, eiendomsdokumenter, regnskap med mer	1871–2002	–

Tabell 11 - Arkiver hos Statsarkivet i Kristiansand (Private institusjoner)

Arkivid og arkivnavn	Arkivets innhold	Ytterår	Aktørinformasjon
SAK-D/0899B Kongsgårdheimen	Protokoll for byggekomiteen for Sørlandske Vanførehjem, styresaker, brev, og tegninger	1949-1978	Sørlandske Vanførehjem og Polioinstitutt (Kongsgårdheimen) ble innviet i 1957 som et hjem for vanføre fra Aust-Agder, Vest-Agder og Telemark

Brosjyre om hjelpeutstyr til handicapidridning. SAK-D1179 002 F L0001 0004

Tabell 12 - Arkiver hos Statsarkivet i Kristiansand
(Statlige arkiver)

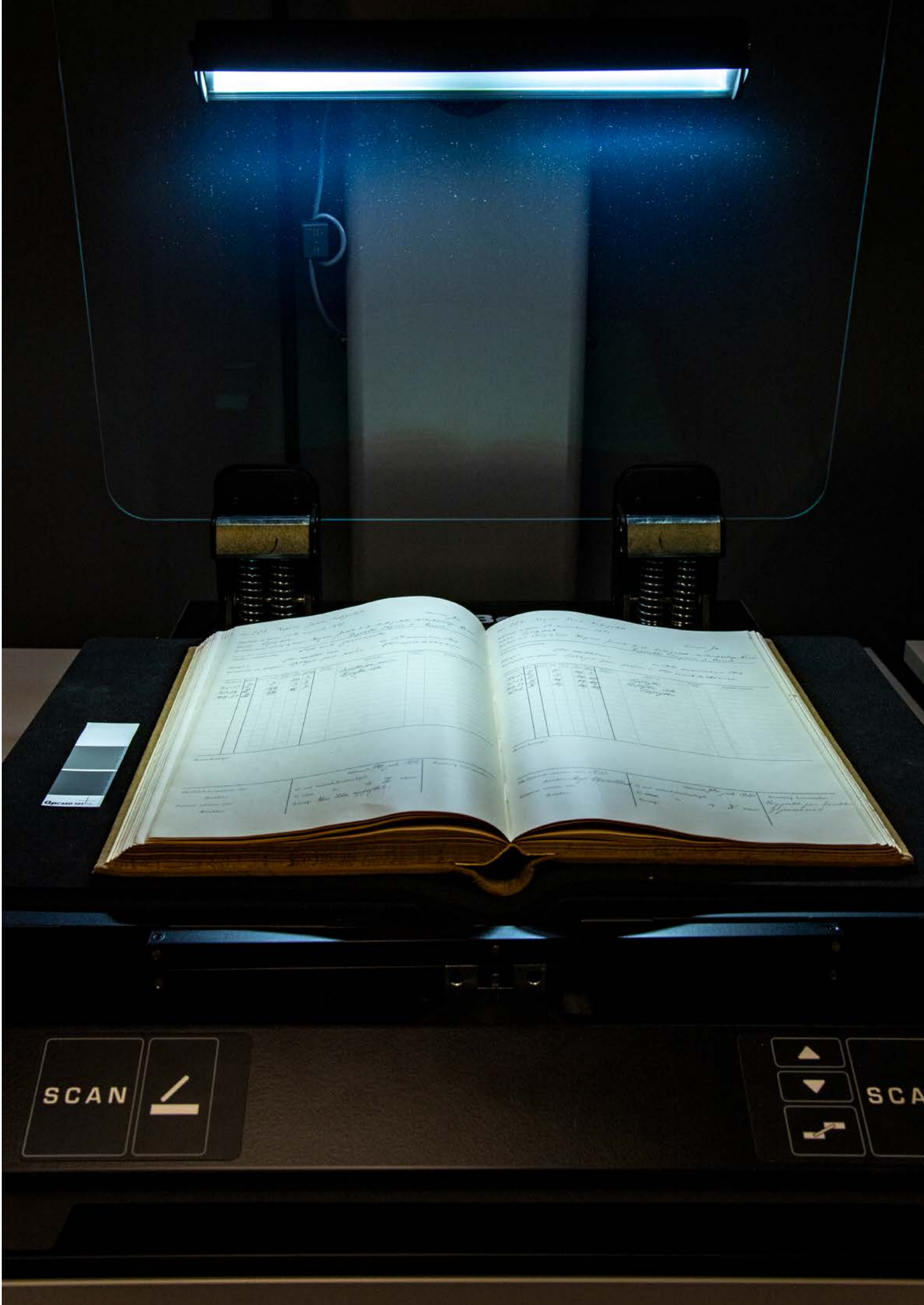
Arkivid og arkivnavn	Arkivets innhold	Ytterår	Aktørinformasjon
SAK-1731-0001 Eg sykehus	Forhandlingsprotokoller, kopibøker, brevjournaler, korrespondanse og journalsaker, pasientprotokoller, pasientbehandling, pasientjournaler, gårdsdrift, forpleining, personale, eiendom og inventar, regnskap, plan- og bygningstegninger med mer	1814-1990	Eg Sindsygeasyl var klart for mottak av pasienter fra 5. oktober 1881. Staten drev sykehuset på Eg fram til 1. januar 1962. Da overtok fylkene Aust-Agder og Vest-Agder hovedansvaret for driften. Etter at det nye sykehuset ble bygd på Eg i 1991, ble det gamle sinnssykehuset en psykiatrisk avdeling på sykehuset
SAK-1731-0006 Landeskogen tuberkulosesanatorium	Årsberetninger, kopibøker, brevjournaler, saksarkiv og korrespondanse, pasientjournaler, personaldokumentasjon, inventardokumentasjon og dokumenter fra byggekomiteen	1912-1983	Landeskogen sanatorium for tuberkuløse i Bygland ble drevet av staten i tidsrommet 1916-1961. Fra 1962-1991 ble det drevet en institusjon for utviklingshemmede på Landeskogen
SAK-1741-0002 Fylkeslegen i Vest-Agder	Kopibøker, brevjournaler, saksarkiv, tuberkulose, omsorg for vanføre, funksjonshemmede, døve og blinde, åndssvakeforpleining, psykiatriske pasienter, utviklingshemmede, uføretrygd, attføring, forpleining, medisinal beretninger med mer	1900-2002	Fylkeslege-embetene har røtter tilbake til lovendringen i 1891 av sinnssykeloven av 1848. Hvert amt skulle da ha en lege (amtslege) som undersøkte om fattige sinnssyke trengte særskilt behandling. I 1912 ble amtslegene embetsmenn med utvidet ansvar: de skulle føre tilsyn med medisinal- og sunnhetsvesenet i amtet, unntatt byer med stadsleger. Amtslegen i Lister og Mandal ble til Fylkeslegen i Vest-Agder da amter ble til fylker i 1919. Fylkeslegen fungerte som sekretariat for fylkesnemnda og førte tilsyn med vanføreomsorgen. Fra 2003 ble fylkeslegene en del av fylkesmannens helseavdeling, og Fylkeslegen i Vest-Agder ble underlagt Fylkesmannen

Arkivid og arkivnavn	Arkivets innhold	Ytterår	Aktørinformasjon
SAK-1741-0001 Fylkeslegen i Aust-Agder	Møteprotokoll, kopibøker, brevjournaler, saks- og korrespondansearkiv, kontrollkommisjonen for psykisk helsevern, tuberkulosesaker/fylkets tuberkulosenemnd, vanførenemnda, fylkesnemnda for uføresaker, trygdestønader, sinnssykesaker, sinnssykeforpleining, innberetninger sinnslidende, åndssvake, autisme, psykiatriske sykehjem, sosialkurator, personalmapper, medisinal beretninger med mer	1892-2003	Fylkeslege-embetene har røtter tilbake til lov fra 1891 om endring av og tillegg til sinnssykeloven av 1848. I § 2 heter det at det i hvert amt skulle antas en lege til å undersøke tvilstilfeller om hvorvidt en fattig sinnssyk trengte særegen behandling eller forpleining. Disse legene ble gjerne kalt amtsleger. I 1912 ble amtslegene embetsmenn, samtidig som arbeidsområdet ble utvidet. I tillegg til oppgavene med sinnssykestellet, så skulle amtslegene føre et overordnet tilsyn med medisinal- og sunnhetsvesenet i hele amtet, bortsett fra de byene som hadde stadsleger. Amtslegen i Nedenes amt ble til Fylkeslegen i Aust-Agder som følge av de landsomfattende navne-endringene fra amt til fylker gjeldende fra 01.01.1919. Fylkeslegen var sekretariat for fylkesnemnda som behandlet saker angående hjelp til binde og vanføre og førte tilsyn med vanføreomsorgen i fylket. Fra 01.01.2003 ble fylkeslegene lagt inn som helseavdelinger under fylkesmennene. For fylkeslegen i Aust-Agders del betydde dette at fylkeslegen ble underlagt Fylkesmannen i Aust-Agder
SAK-1121-0001 Skoledirektøren i Agder	Kopibøker, journaler, sakarkiv, undervisningsplaner, hjelpeopplæring, saker om abnorme barn, protokoll over abnorme barn, journal for Kristiansands private døvstummeinstitut, forhandlingsprotokoll for tilsynskommisjonen for Kristiansands private døvstummeinstitut med mer	1846-1971	Skoledirektøren i Kristiansand stift ble opprettet i 1861, og het fra 1918 Skoledirektøren i Agder. Skoledirektøren var departementets faglige representant i skolespørsmål, og fikk ansvar for hele undervisningssektoren. I 1964 fikk hvert av fylkene egen skoledirektør. Skoledirektøren i Agder ble dermed omdøpt til Skoledirektøren i Vest-Agder

Arkivid og arkivnavn	Arkivets innhold	Ytterår	Aktørinformasjon
SAK-1121-0006 Skoledirektøren i Vest-Agder	Møtereferater, kopibøker, journaler, sakarkiv (bl.a. om spesialundervisning, spesialskoler, tiltak for funksjonshemmede, psykisk utviklingshemmede, hørselshemmede med mer (også materiale fra Aust-Agder)). Noe arkivsaker fra Fylkesrådet for opplæring av funksjonshemmede	1928-1992	Skoledirektøren i Agder endret i 1964 navn til Skoledirektøren i Vest-Agder, samtidig som Aust-Agder ble skilt ut og fikk egen skoledirektør. Ansvar for undervisningssektoren, inkl. spesialundervisning. Fra 01.08.1992 ble embetet erstattet av Statens utdanningskontor i Vest-Agder
SAK-1121-0004 Skoledirektøren i Aust-Agder	Kopibøker, journaler, sakarkiv (bl.a. om spesialundervisning, spesialskoler for barn og ungdom med tilpasningsvansker, døve, hørselshemmede, blinde, synshemmede, tale/lese/skrivevansker, bevegelseshemmede og evneveike) med mer. Noe arkivsaker fra Fylkesrådet for opplæring av funksjonshemmede	1961-1996	Aust-Agder fikk egen skoledirektør i 1964 og ble skilt fra Skoledirektøren i Agder (som samtidig endret navn til Skoledirektøren i Vest-Agder). Ansvar for undervisningssektoren, inkl. spesialundervisning. Fra 01.08.1992 ble embetet erstattet av Statens utdanningskontor i Aust-Agder
SAK-1121-0007 Statens utdanningskontor i Aust-Agder	Kopibøker, journaler, nøkkelordnet sakarkiv, saksarkiv fra Fylkesaudiopedagogen i Aust-Agder, brukermapper fra Fylkesaudiopedagogen i Aust-Agder, klientmapper fra Synspedagogen i Aust-Agder med mer	1980-2003	Skoledirektøren i Agder endret i 1964 navn til Skoledirektøren i Vest-Agder, samtidig som Aust-Agder ble skilt ut og fikk egen skoledirektør. Ansvar for undervisningssektoren, inkl. spesialundervisning. Fra 01.08.1992 ble embetet erstattet av Statens utdanningskontor i Vest-Agder
SAK-1121-0008 Statens utdanningskontor i Vest-Agder	Møtereferater, kopibøker, journaler, sakarkiv, elevmapper fra Fylkessynspedagogen i Vest-Agder, elevmapper fra Fylkesaudiopedagogen i Vest-Agder med mer	1910-2002	Opprettet 01.08.1992, samtidig som Skoledirektøren i Vest-Agder ble nedlagt. Ansvar for undervisningssektoren, inkl. spesialundervisning. Fra 01.01.2003 ble utdanningskontoret lagt inn under fylkesmannen i Vest-Agder

Arkivid og arkivnavn	Arkivets innhold	Ytterår	Aktørinformasjon
SAK-1751-XXXX Distriktsleger / helseråd	En rekke arkiver etter ulike distriktsleger/stadsleger/helseråd i både Aust-Agder og Vest-Agder. Møtebøker, kopibøker, brevjournaler, korrespondanse, sakarkiv, helsestasjon og helsekontroll, pasientjournaler, helsekort, jordmorprotokoller, fødselsmeldinger, røntgen, tuberkuloseprotokoller, tuberkulosekontroll, tyfus, epikriser, vanføreprotokoller, vanføreforpleining, ytelser til vanføre, hjelpemidler for funksjonshemmede, schizofrene, sinnssykeprotokoller, sinnssykeforpleining, åndssvakeforpleining, psykisk utviklingshemmede, uføresaker, dødsfallsmeldinger, helserådssaker, medisinalberetninger og statistikk, legater, regnskap med mer	1804-1993	Blant annet ansvar for arbeid med vanføre og sinnssyke. Ved utgangen av 1983 opphørte stillingene distriktslege, stadslege og stadsfysikus som statlige organer og ble erstattet av kommuneleger fra 01.01.1984
SAK-1122-0001 Birkelid skole	Brevjournaler, saksarkiv, test av elever, elevmapper, legejournaler elever, elevarbeider, personalmapper med mer	1936-1997	Birkelid skole var lokalisert på Birkenes i Songdalen kommune. Omstreifermisjonen oppførte i 1929 skole og internatbygg og drev barnehjem på stedet fram til 1957. Da overtok staten og opprettet Birkelid spesialskole for barn med lære- og adferdsvansker. Men i 1992 bestemte Stortinget at spesialskolen skulle nedlegges fordi alle barn uansett funksjonshemming skulle sikres undervisning i vanlige skoleklasser. I lokalene på Birkelid ble i 1992 opprettet et spesialpedagogisk senter (Sørlandet kompetansesenter)

Arkivid og arkivnavn	Arkivets innhold	Ytterår	Aktørinformasjon
SAK-1122-0006 Lovisenlund spesialscole/ Krossen skole	Korrespondanse og sakspapirer, elevmapper, personalmapper med mer	1964-1977	Lovisenlund spesialscole startet høsten 1964, men virksomheten ble fra 01.08.1972 flyttet til Krossen skole. I en overgangsperiode var spesialscole delt, med barnescole- og modningsklasser på Krossen og ungdomsscoleavdeling på Lovisenlund. Spesialscoledriften ble kommunal/interkommunal fra 01.08.1977
SAK-1122-0007 Landvik spesialscole/Molland skole	Møtebøker, brevjournaler, sakarkiv (bl.a. om opplæring av funksjonshemmede, evneveike), elevmapper, personale med mer	1955-1999	Lunde skole ble opprettet som privat spesialscole i 1936 av Martha Sørensen i Dypvåg. Eiendommen ble i 1947 skjøtet over til staten, som drev den som en statlig spesialscole fram til nedleggelse i første del av 1990-tallet. Skole for barn med lærevansker og adferdsvansker
SAK-1123-0001 Sørlandet kompetansesenter	Møtebøker, kopibøker, postjournaler, sakarkiv, elevmapper, testarkiv fra psykolog, personalmapper, interne rundskriv med mer	1935-2013	Etter at Birkelid skole i Songdalen ble nedlagt som statlig spesialscole i 1992, ble det i lokalene etablert et nytt statlig spesialpedagogisk senter for sammensatte lærevansker. Da virksomheten flyttet til Kristiansand i 1999, ble navnet endret fra Birkelid kompetansesenter til Sørlandet kompetansesenter
SAK-1122-0009 Lunde skole	Møtebøker, brevjournaler, sakarkiv (bl.a. om opplæring av funksjonshemmede), elevmapper, personale med mer	1935-1999	Lunde skole ble opprettet som privat spesialscole i 1936 av Martha Sørensen i Dypvåg. Eiendommen ble i 1947 skjøtet over til staten, som drev den som en statlig spesialscole fram til nedleggelse i første del av 1990-tallet. Skole for barn med lærevansker og adferdsvansker
SAK-4111-XXXX Statistisk Sentralbyrå, folketellinger	Folketellinger i 1835, 1845, 1855, 1875, 1885, 1900, 1920, 1946 og 1960. Kan inneholde opplysninger om blinde, døve, sinnssyke etc.	1835-1960	Statistisk Sentralbyrå ble opprettet i 1876. Tidligere hadde den offentlige statistikken etter 1814 ligget under Finansdepartementet, med eget tabellkontor fra 1832, fra 1846 under Indredepartementet

Tegnspråket for 200 år siden

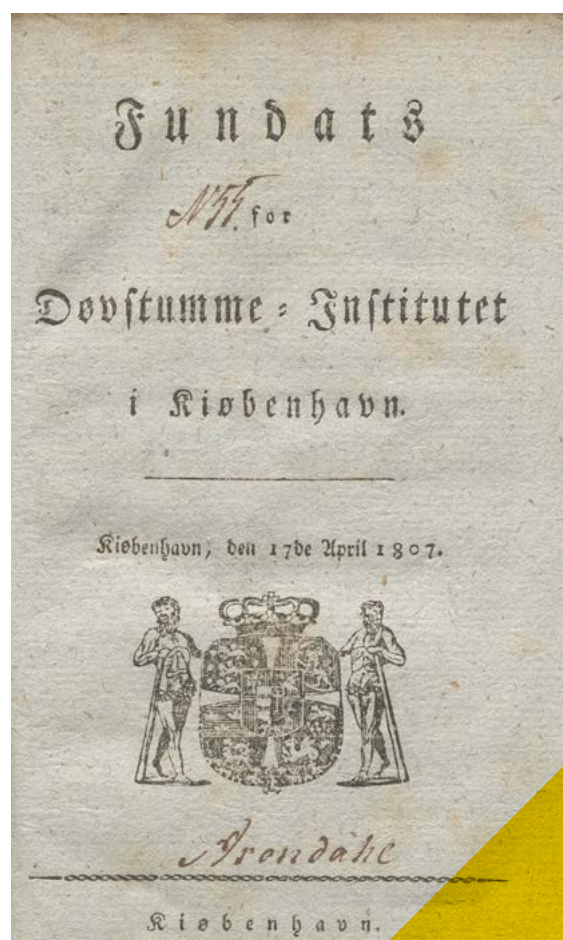
I 1807 fikk norske geistlige tilsendt en oversikt over det danske tegnspråket.

Skrevet av **Roger Tronstad**
førstearkivar, Statsarkivet i Kristiansand

I 1807 fikk norske geistlige tilsendt en oversikt over det danske tegnspråket.

Den første døveskolen i Norden ble etablert i København i 1807. Den neste kom i Stockholm året etter, mens Norge fikk sin første døveskole i 1825 i Trondheim.

Døveskolen - "det Kongelige Institut for Døvtumme" - i København fikk sin fundas (vedtekter) 17. april 1807. Der framgår det blant annet at elevene kunne være gutter i alderen 8-14 år og jenter 7-13 år.

Grunnen til at jenter kunne starte et år tidligere enn gutter, var at jentenes "Siele-Evner almindeligen udvikles tidligere", ifølge fundasen.

Det ble også utarbeidet en plansje over fingerspråket eller håndalfabetet. Plansjen ble sendt blant annet til de geistlige, som hadde oversikt over hvor mange og hvilke døvtumme som fantes på hvert sted. Sammen med plansjen fulgte tre hefter.

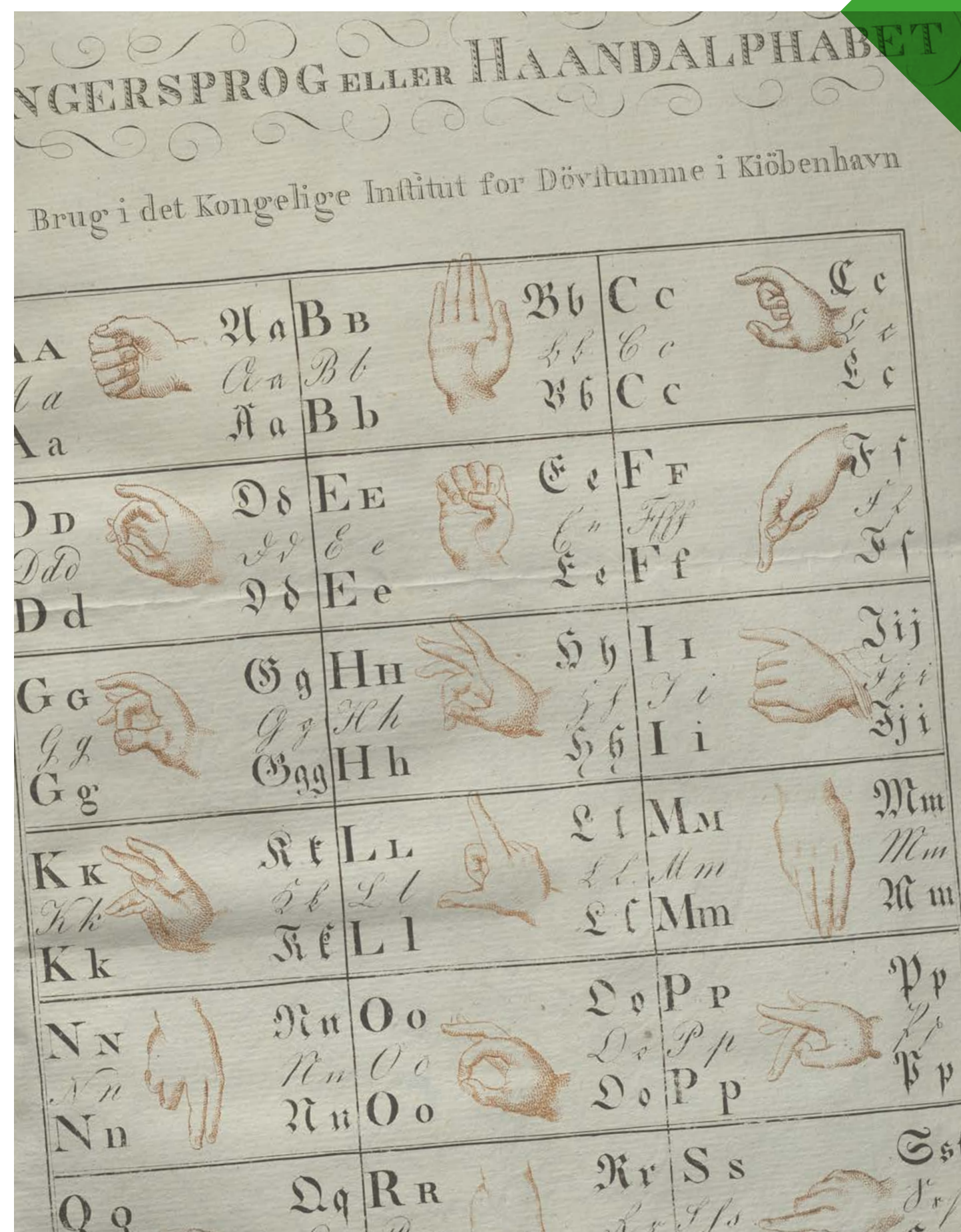
Det ene heftet var instituttets fundas.

Det andre heftet var om døvtummeundervisningens historie, av professor Rasmus Nyerup, utgitt i 1806.

Det tredje heftet var om "Døvtumhedens Natur og de Døvtummes physiske Behandling", av Peter Atke Castberg, utgitt til den første årsfesten i instituttet 28. januar 1807. Castberg var dr.med. og bestyrer av instituttet. Ifølge han var det 515 døvtumme i Danmark.

Bilde til venstre: Hefte fra døvtummeinstitutet i København. SAK-111-0040 Da L0001

Bilde høyre side: Plansje fra døvtummeinstitutet i København. SAK-111-0040 Da L0001

Metode og funn i søk etter kommunale og fylkeskommunale arkivkilder

Det lokale selvstyret ble innført i Norge i 1837/1838, men allerede på slutten av 1700-tallet fantes det lokale kommisjoner med ansvar for særskilt skole og fattigforsorg. De kommunale arkivene som har vært gjenstand for dette prosjektet strekker seg derfor fra slutten av 1700-tallet og opp til vår egen tid.

De kommunale arkivene er forsøkt kartlagt på to ulike måter.

1. Det er søkt etter institusjoner for personer med funksjonsnedsettelse
2. Det er søkt etter arkivserier og arkivstykker som er skapt med utgangspunkt i lovverk som gjelder personer med funksjonsnedsettelse

Det har gjennom historien vært mange lover som har hatt innvirkning på personer med funksjonsnedsettelse, og som har skapt spor i kommunale og fylkeskommunale arkiv. I denne kartleggingen er det ikke gjennomført et systematisk søk i alt av lovverk. Det er heller ikke gjennomført søk i alle kommuner. I denne rapporten vil en derfor kun finne eksempler på arkiv en vil kunne finne i de ulike kommunearkivene i Agder.

I de tidlige kommunearkivene kan en finne spor etter personer med funksjonsnedsettelse. Dette gjelder spesielt i arkivene etter fattigforsorg og skolevesen. I fattigforsorgen handler det ofte om

mangel på å forsørge seg selv, mens det i skolearkivene handler om manglende evner til læring. Sporene kan imidlertid være vanskelige å finne, da begrepsbruken rundt funksjonsnedsettelsen ofte er upresis og sakene knyttet til denne gruppen ikke er skilt ut fra resten. Først fra slutten av 1800-tallet får man lovverk som er direkte rettet mot personer med funksjonsnedsettelse og skaper særskilte kommunale arkiv knyttet til denne gruppen.

8. juni 1881 ble det vedtatt en ny skolelov. Loven gjaldt undervisning av døvstumme, blinde og såkalte «aandssvage» barn. Loven påla de kommunale skolekommisjonene å føre tilsyn med disse barna. I mange kommuner ble de registrert i egne protokoller ofte navngitt «Protokol for abnorme Börn». I protokollene kan en iblant annet finne opplysninger om funksjonsnedsettelse og skolegang. Protokollene strekker seg hovedsakelig frem til 1915, da en ny lov overtok, men tilsvarende registreringer kan også finnes senere.

En annen lov som skapte arkiv knyttet til personer med funksjonsnedsettelse var Lov om vanføre som trådte i kraft 1. juli 1937. I loven ble leger, sykepleiere, jordmødre, lærere og prester pålagt å melde fra om de oppdaget mennesker med såkalt vanførhet. Vanføre var mennesker med medfødte eller ervervede defekter og sykdommer i armer, rygg og ben. I samme lov ble kommunene pålagt å føre register over de vanføre i kommunen. Registreringen ble som regel utført i såkalte vanføreprotokoller.

I vanføreprotokollene ble det blant annet notert vanførhetens art, behandling, utdanning og utviklingsmuligheter. Flere vanføreprotokoller strekker seg frem til 1960-tallet.

I tillegg til egne protokoller vil en også i flere av kommunearkivene finne dokumentasjon i sakarkivene. Under både skolevesen, forsorg og helsevesen vil en ofte finne egne mapper knyttet til «abnorme», «sinnsyke» og «vanføre». I disse saksmappene kan det eksempelvis ligge brev knyttet til opptak på spesialskole, refusjon av utgifter og også rapporter som gir informasjon om skolehverdag og læringsutbytte.

På 1960-tallet ble det et større fokus på å normalisere funksjonsnedsettelse. Selv om en i flere kommunale sakarkiv fortsatt vil kunne finne saksmapper knyttet til «døve», «blinde», «evneveike», «vanføre», «åndssvage» og «sinnsyke», er arkivene

i endring. De gamle begrepene fases ut. I tillegg ser en at dokumentasjonen etter de med funksjonsnedsettelse ikke lenger er å finne i utskilte arkivserier, men blir en del av de generelle arkivene knyttet til helse, skole, sosial etc.

På et mer administrativt nivå vil en i nyere arkiver også finne arkiv etter råd, utvalg og enheter som arbeidet med oppfølging av personer med funksjonsnedsettelse. Det vil for eksempel være «Råd for funksjonshemmede».

Protokoll for den frivillige skoletid.
KA0916-550c F2 L0004

Tabell 13 - Offentlige arkiver hos Arkivsenter sør
(Institusjoner)

Arkivid og arkivnavn	Innhold	Tidsrom	Innhold / Merknad
1001KN561 - Kristiansand kommune - Krossen skole	Journaler, sakarkiv, elevmapper, personalmapper, eiendomsdokumentasjon	1951-2003	Krossen skole i Kristiansand har egne klasse for barn med spesialundervisning
1000VA577 - Vest-Agder Fylkeskommune - SMI-skolen	Journaler, sakarkiv, elevmapper, personal-mapper, økonomi	1917-2012	Undervisning for barn og unge i sosiale og medisinske institusjoner
1000VA577.1 - Vest-Agder Fylkeskommune - SMI-skolen/ Bølgane		1991-2014	Skole for elever med sterke funksjonsnedsettelse
1000VA641 - Vest-Agder Fylkeskommune - Eg Sykehus		1912-1987	Psykiatriske sykehus lokalisert i Kristiansand
1021MA554 - Marnardal kommune - Marnartun skole og Marnardal opplærings-senter (voksenopplæring)		1975-2001	Skole for voksne med psykisk utviklingshemming

Tabell 14 - Offentlige arkiver hos Arkivsenter sør
(Annet)

Arkivid og arkivnavn	Innhold	Tidsrom	Aktørinformasjon
1000VA671 - Vest-Agder Fylkeskommune - Hjelpemiddelsentralen	Kopibøker og saksarkiv	1992-1994	
1000VA642 - Vest-Agder Fylkeskommune - Vest-Agder HVPU	Møtebøker, journaler, sakarkiv, klientmapper	1974-1991	
1000VA643 - Vest-Agder Fylkeskommune - HVPU Kristiansandregionen	Møtebøker, klientmapper, apper, Valhalla verksted, personmapper og regnskap	1900-1991	
1000VA567 - Vest-Agder Fylkeskommune - HVPU Lyngdal	Journaler, sakarkiv, personalmapper	1975-1990	
1000VA563 - Vest-Agder Fylkeskommune - HVPU Flekkefjord	Sakarkiv og personalmapper	1983-1990	

Eg asyl - nye tanker, nye behandlingsmetoder

Det nye asylet i Kristiansand åpnet høsten 1881 med 43 ansatte. En administrasjonsbygning skilte to hovedavdelinger, med 115 innlagte menn og 115 kvinner. Det var underavdelinger for rolige syke, urolige syke og voldsomme pasienter.

Skrevet av **Anne Smith Lorentz**
rådgiver, Arkivsenter sør

Gode intensjoner

Statsasylenes formål var pleie og helbredelse. Pasienten hadde rettigheter, bare til nød kunne tvang utøves. Asylene skulle ha en fri og sunn beliggenhet, hvor de syke kunne jobbe og bevege seg i fri luft. Asylet på Eg var stort, med gårdsbruk, gartneri, skog, parker og hager. Pasientenes velbefinnende var i fokus. Likevel ble asylene raskt overfylte oppbevaringsplasser, noe som førte til økt bruk av tvang og sovemidler. Det fantes ingen effektive behandlingsmetoder.

Økt medisiner

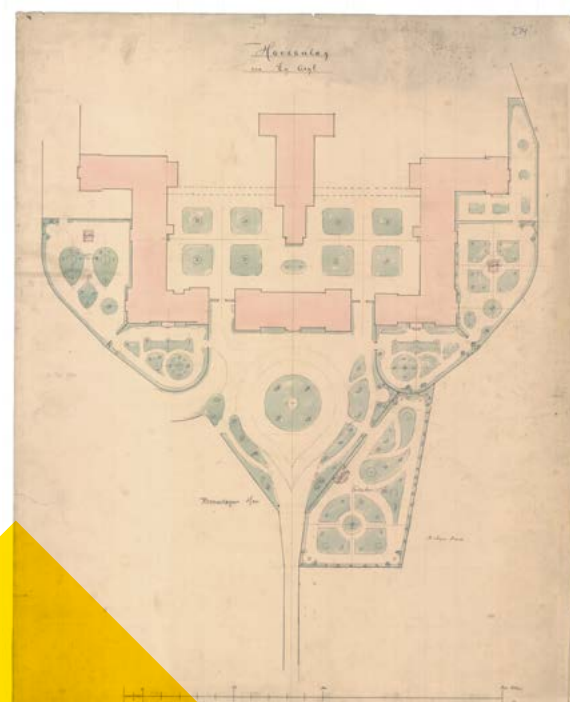
Utover på 1900-tallet kom nye behandlingsmetoder. Pasientene fikk tilpasset behandling for diagnoser som psykose, vrangforestillinger, hallusinasjoner, mani, paranoia, depresjon, bipolare lidelser, lav IQ, demens og schizofreni. Det ble gitt medisiner med beroligende og søvngivende effekt, etter hvert også angstdempende og antidepressive medikamenter.

Elektrosjokk

I 1944 ble elektrosjokk tatt i bruk på Eg, og metoden ble vanlig på 1950-tallet. Målet var å utløse epileptiske kramper ved å sende elektriske støt direkte inn i hjernen til pasienter. Behandlingen hadde god effekt, men elektrosjokk var en dramatisk operasjon, med bivirkninger som brudd, krampeanfall, respirasjonsstans – og i verste fall dødsfall.

I dag brukes en modifisert utgave av behandlingen.

Tegning av Eg sykehus.
SAK-Ta 75

Eg sykehus på 1930-tallet. Arkivsenter sør, Kristiansand kommune, Widerøes Flyveselskap

Lobotomi

På 1930-tallet fikk en omdiskutert behandlingsform gjennombrudd. Lobotomering gikk ut på å bore seg inn i hodeskallen, og kutte forbindelsen mellom frontallappen og resten av hjernen. Behandlingen førte til at urolige pasienter ble enklere å håndtere. De fikk et svekket følelsesregister, også omtalt som «zombier».

Flere døde

Operasjonen ga mange alvorlige komplikasjoner. Det ble foretatt ca. 3000 lobotomier i Norge, hvor 86 ble operert på Eg Asyl fra 1951-1957. Av disse fikk 56 pasienter ønsket effekt, 20 pasienter viste ingen endring, mens 10 døde. Siste lobotomi i Norge skjedde på Gaustad i 1974. Medikamentell behandling tok over som behandling for psykiske lidelser.

De ble sperret inne og lenket fast

Skrevet av **Anne Smith Lorentz**
rådgiver, Arkivsenter sør

Navn	Dato	Beskrivelse
Berthe Knudsen	April 1851	...
Carl Rymning	April 1851	...
Johann Bernadot	April 1851	...

Behandlingsprotokoll for sinnssykeasyl.
Arkivsenter sør IKS, Kristiansand
Sinnssykeasyl, Behandlingsprotokoll
1001KG641 F0001

Dårekister og «galehus»

Det offentlige hadde plikt til å ta vare på de svakeste. På hospitalet i Kristiansand bodde gamle, dårlige, drikkfeldige, blinde, vanvittige og dem med urolig hode. Fra 1730-tallet kom egne rom for sinnslidende; dårekister. Utgifter gikk til smed, lås og beslag, ikke til lege. De «sinnssyke» skulle sperres inne, ikke behandles.

I 1812 kom dollhuset, som raskt måtte utvides fra 7 til 12 celler (fra tysk toll, som betyr gal).

Fengslet og fastlenket

En billigere måte å håndtere de sinnslidende på, var å sette dem ut på anbud. De lokale fattigkommisjonene organiserte dette. Laveste bud fikk tilslag, og ukyndige mennesker fikk betalt for å ha en «sinnssyk» i hjemmet.

Dette kunne være en stor belastning. Flere var utagerende og urenlige, og smørte avføring og urin rundt seg, og prøvde å rømme. Løsningen ble for mange å lenke dem fast, eller sperre dem inne.

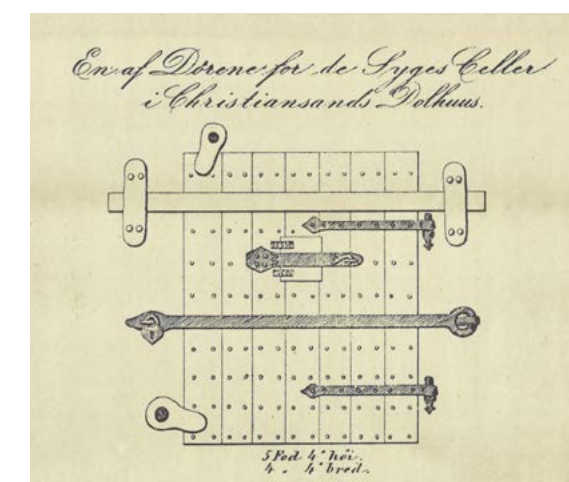
I behandlingsprotokollen for det kommunale sinnssykeasyl (tidl. dollhuset), kan vi se årsak, type og tidsrom for tvang.

Bilde over: Hospitalet i Tordenskjoldsgate, Kristiansand. Arkivsenter sør, foto: Kristiansand by, formannskapetets arkiv

Våren 1851 måtte Carl ha tvangstrøye på i 11 timer etter vold. Cornelius fikk 1 time i trøya etter at han knuste to ruter, løp på gjerde og taket og motsatte seg personalet. Berthe måtte på eneværrelse i fem dager etter uroligheter og ødeleggelseslyst. Det ble verre, hun ble villere, ødela klær og inventar, og måtte ha tvangstrøye på i 9 timer. Johanne var voldelig, rev i stykker klær, drev med svineri og raseri, og endte på eneværrelse med tvangstrøye i 4 timer.

Bilde under: Tegning av dør til celle i Kristiansands Dollhus. Arkivsenter sør, Kristiansand kommunearkiv

Tabell 15 - Offentlige arkiver hos KUBEN (Institusjoner)

Arkivid og arkivnavn	Innhold	Tidsrom	Innhold / Merknad
KA0906-PK-II Arendal kommune		Ikke spesifisert	Spesialskoler for vanføre
KA0900-644f Egra Tuberkulosehjem / Egra helseheim / Egra psykiatriske senter	Arkivet inneholder styreprotokoller, korrespondanse, behandlingsprotokoller, regnskap og foto	Ikke spesifisert	Egra ble etablert som et kommunalt pleiehjem i Fjære, Grimstad. Mellom 2002-2007 var det psykiatrisk døgntilbud ved Egra
KA0900-06 Lindgrov – Kvekernes ungdomsheim, Risør	Møtebøker, journaler, saksarkiv, pasientregister, tvangsmiddelprotokoller m.m.	1969–1999	Institusjon for utviklingshemmede i Risør kommune
KA0900-673 Y2 Landeskogen hjem for psykisk utviklingshemmede	Møtebøker, regnskap og kontrollbøker	1961–1991	Landeskogen Åndssvakehjem i Grendi i Bygland ble innviet i 1962 og drevet av Det norske Diakonforbund. Institusjonen ble fylkeskommunalt på 1980-tallet. Landeskogen ble lagt ned i 1991
KA0900-644g Aust-Agder fylkeskommune, Aas psykiatriske sykehjem / senter	Møtebøker, journaler, saksarkiv, pasientmateriale, personale, regnskap og foto	1926-2002	Aas psykiatriske sykehjem lå på Bjorbekk, Arendal
KA0900-671 Y7 Aust-Agder fylkeskommune, Helse og sosialetaten, Institusjoner	Arkivmateriale knyttet fylkets HVPU institusjoner, Ellengård, Landeskogen, Lindgrov	1967-1992	
KA0904-644b Frivolltun bo- og omsorgssenter	Arkivet inneholder klientmapper	1985-2011	Frivolltun i Grimstad kommune hadde en avdeling psykisk helse i perioden i 1985-2011
KA0900-550å SMI-skolen	Arkivet inneholder elevmapper, karakterer og personalmapper	1983–2015	SMI-skolen i Arendal driver undervisning for barn og unge i sosiale og medisinske institusjoner
KA0904-550b Langemyr skole, Grimstad	Arkivet inneholder møtebøker, saksarkiv, elevmapper og personalmapper	1977-2016	Langemyr skole og ressurscenter er en interkommunal skole for spesialundervisning lokalisert i Grimstad. Skolen ble åpnet i 1965
KA0906-550i-03 Ressurscenter Asdal skole	Arkivet inneholder elevmapper	2001-2016	Asdal ressurscenter i Arendal var frem var et grunnskoletilbud for elever med autisme og multifunksjonshemming. Enheten ble i 2018 skilt ut til en skole

Tabell 16 - Offentlige arkiver hos KUBEN (Annet)

Arkivid og arkivnavn	Innhold	Tidsrom	Innhold / Merknad
KA0900-672 Aust-Agder fylkeskommune, Fylkesteamet for Helsevernet for psykisk utviklingshemmede (HVPU)	Kopibøker, journaler, saksarkiv og klientmapper	1977-1991	HVPU administrerte fylkeskommunale institusjoner for utviklingshemmede. Fylkesteamet bistod kommunene om tilbud til utviklingshemmede

Landeskogen - fra tuberkulosesanatorium til institusjon for utviklingshemmede

Den norske staten bygde på begynnelsen av 1900-tallet seks sanatorier i kampen mot den fryktede sykdommen tuberkulose. Et av dem ble etablert i Grendi i Setesdal. Da tuberkulosen ble utryddet, fikk sanatoriet på 1960-tallet en ny rolle med nye beboere.

Skrevet av **Yngve Schulstad Kristensen**
arkivar, Aust-Agder museum og arkiv, avd. KUBEN

Tidlig på 1900-tallet startet kampen mot den fryktede sykdommen tuberkulose. Lungesykdommen tok livet av mellom 6000-7000 nordmenn årlig, og i 1900 kom en lov for å bekjempe og motvirke utbredelsen av sykdommen. Loven la grunnlag for en omfattende utbygging av sykehus og tuberkulosehjem.

En viktig del av kampen mot tuberkulosen ble derfor opprettelsen av sanatorier, der pasientene kunne få den roen og hvilen de trengte i landlige omgivelser. Sanatoriet for Agder og Rogaland ble lagt til Setesdal, nærmere bestemt til Lande gård i Grendi i Bygland kommune.

I 1912 startet arbeidet med byggingen av et tuberkulosesanatorium på Landskogen i Bygland. Sanatoriet ble offisielt åpnet 1. oktober 1916 av sosialminister Lars Abrahamsen. Institusjonen hadde

sengeplass til 120 pasienter. De første pasientene kom allerede våren 1916. Landskogen fremstod nærmest som et slott oppe i furuskogen, med flott utsikt over Byglandsfjorden. Valget av plassering hadde bakgrunn i flere faktorer.

Frisk luft og næringsrik kost

Det fantes ingen effektive medisiner mot sykdommen, men en tysk lege hadde i 1850-årene konstatert at den beste behandlingen av tuberkulose var ro og konstant frisk luft samt næringsrik kost.

Landskogen hadde tynn fjelluft, tørt klima og var omgitt av furuskog. I tillegg hadde man god tilgang til fersk melk fra nærliggende gårder, noe som var en viktig ingrediens i et næringsrikt kosthold. Den nylig anlagte Setesdalsbanen gjorde det også mulig å komme seg dit med tog.

Godt plassert i furuskogen ovenfor Grendi fremstod Landskogen tuberkulosesanatorium som et slott.
Foto: Gunerius Soot. PA-2766 U01

Landskogen virket som tuberkulosesanatorium frem til 1961. Nye effektive medisiner som antibiotika var nå oppfunnet og sanatoriernes tid som behandlingssted for tuberkulose var forbi.

Ny rolle – nye beboere

Fra 1962 ble Landskogen en institusjon for utviklingshemmede drevet av Det norske Diakonforbund. Landskogen Åndssvakehjem ble innviet 7. november

1962 og var en pleieavdeling underlagt Nærlandsheimen, som siden 1948 hadde vært en sentral institusjon for personer med utviklingshemming. Mens Nærlandsheimen på Jæren opprinnelig tok imot beboere fra hele landet, kom etter hvert de fleste fra Rogaland og Agder.

Høsten 1962 flyttet de første beboerne inn på Landeskogen og etter noen år hadde institusjonen 137 beboere og 68 ansatte. Arbeidsterapi var innført, og om lag 50 pasienter deltok i ulike former for håndarbeid. I 1968 hadde antallet beboere vokst til 180, og institusjonen var blitt en av de største arbeidsplassene i Bygland.

Landeskogen besto av hovedbygning, styrerbolig, søsterhjem, boavdelingene Skogtun og Landly, arbeidsstue,

Landeskogen skulle ta imot tuberkuløse fra Agder og Rogaland. De første pasientene kom i mai 1916. Foto: Gunerius Soot. PA-2766 U01

snekkerverksted, materialbu, stabbur, låve og flere boliger for ansatte.

HVPU-reformen

I 1974 ble Landeskogen fristilt som selvstendig institusjon drevet av Diakonforbundet, men tidlig på 1980-tallet overtok Aust-Agder fylkeskommune ansvaret. Samtidig ble antallet beboere redusert, og en ny reform skulle endre institusjonens rolle.

På slutten av 1980-tallet ble HVPU-reformen (Helsevernet for psykisk utviklingshemmede) vedtatt. Formålet med reformen var å forbedre og normalisere levekårene for personer med utviklingshemming, slik at de skulle få tilbud på lik linje med resten av befolkningen.

Reformen la opp til nedleggelse av de store sentrale institusjonene, samtidig som ansvaret for oppfølging ble overført til beboernes hjemkommuner. I 1991 ble Landeskogen lagt ned som institusjon for utviklingshemmede, og beboerne reiste hjem. Ved nedleggelsen bodde det 75 personer på institusjonen.

Asylmottak, fredssenter og kunstnerresidens

Etter nedleggelsen overtok Bygland kommune eiendommen, som siden har hatt flere ulike roller. På 1990-tallet ble Landeskogen brukt som asylmottak, og senere fungerte bygningen som rehabiliteringssenter for rusmisbrukere. I 2009 var det planer om å rive bygningen,

men i 2010 ble den overtatt av Aktive Fredsreiser, som etablerte Landeskogen Peace Center. I 2025 ble eiendommen solgt til Kunstprenteverket, som planlegger å åpne et kunstsenter med verksted, galleri og residens for kunstnere i 2026.

Arkiver etter Landeskogen

På KUBEN finnes en samling på rundt 40 glassplatebilder knyttet til byggingen av Landeskogen, tatt av Gunerius Soot, som deltok i byggearbeidet. KUBEN oppbevarer også materiale fra tiden da Landeskogen ble drevet som institusjon for utviklingshemmede av Aust-Agder fylkeskommune. Arkivet KA0900-673 inneholder styreprotokoller, sluttmeldinger, skjøter, eiendomsdokumenter, tegninger, regnskap, rapporter m.m. På Statsarkivet i Kristiansand oppbevares arkivet, SAK-1731-006 Landeskogen tuberkulosesanatorium, fra perioden 1912-1961.

Kilder

Arkiv PA-2766, Soot, Gunerius U01
Arkiv KA0900-673 Aust-Agder fylkeskommune, Landeskogen
Bolling, Reidar. Helsestellet. Byglands sog. Kristiansand 1939
Fjermeros, Halvor. Landeskogen tuberkulosesanatorium er 100 år, Fædrelandsvennen, 15.07.2016
Schølberg, Oddvar. Fra sanatorium til fredssenter: Glimt fra Landeskogens 100-årige historie. Aktive fredsforlag, 2016

KUBEN oppbevarer arkivet fra tiden da Landeskogen ble drevet som institusjon for utviklingshemmede av Aust-Agder fylkeskommune. Foto: Yngve Schulstad Kristensen

Da Aanon fra Åmli ble registrert som «aandssvag»

8. juni 1881 ble en ny skolelov vedtatt av det norske storting. Loven gjaldt undervisning av døvstumme, blinde og såkalte «aandssvage» barn. I loven ble de kommunale skolekommisjonene pålagt å føre tilsyn med disse barna. I mange kommuner ble de registrert i egne protokoller. En av dem som ble registrert var Aanon Larssen Ramse fra Åmli.

Skrevet av **Gaute Christian Molaug**
arkivar og formidler, Aust-Agder museum og arkiv, avd. KUBEN

Aanon Larssen Ramse ble født 10. september 1878. Foreldrene var Lars Jørgenson Karten (1850-1933) og Ragnhild Ånonsdatter Vassend (1848-1880). Aanon

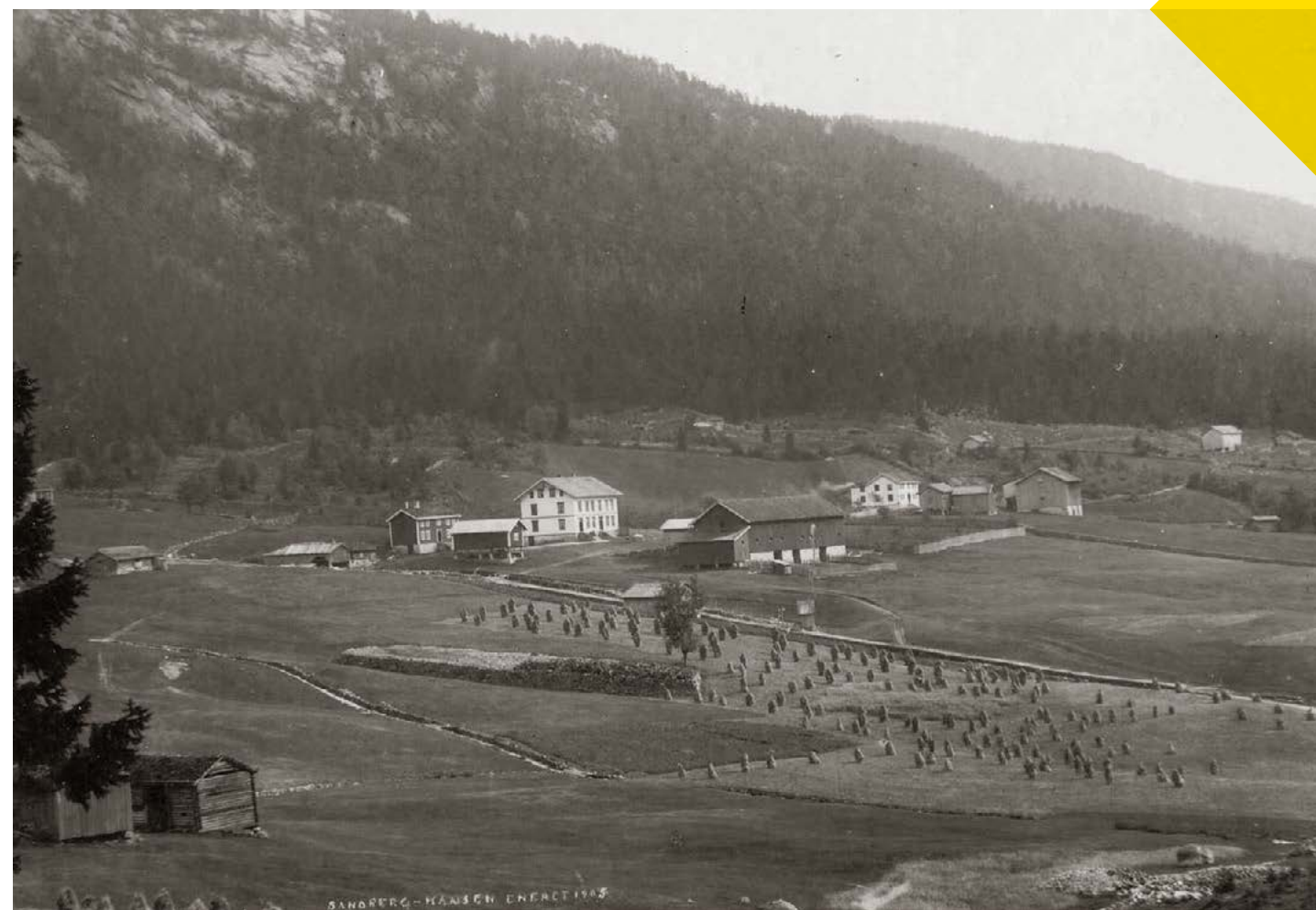
vokste opp på Ytre Ramse i Åmli der faren livnærte seg som tømmerhugger og husmann. Moren døde allerede to år etter at Aanon ble født. Tre år senere giftet faren seg på ny. Aanon skulle de neste årene få flere søsken, men Aanon var ikke som de andre.

Lite utbytte av skolegang

30. desember 1891 ble Aanon tatt opp som elev ved Ytre Ramse folkeskole i Lille Topdal. I 1895 var Aanon den eldste av elevene. Likevel gikk han fortsatt i 1. klasse.

Det var tydelig at Aanon ikke lærte like mye og like fort som de andre elevene. I en kommunal protokoll ble det notert ved Aanons navn: «Folkeskolen har forsøgt, men med lidet Udbytte.»

Den kommunale protokollen var navngitt «Protokol for abnorme Börn». Grunnen til at Aanon fikk sitt navn registrert her, var «Lov om abnorme Börns Undervisning».

Ramse i Åmli rundt 1905. Foto: Sandberg – Hansen. PA-2405

«Lov om abnorme Börns Undervisning»

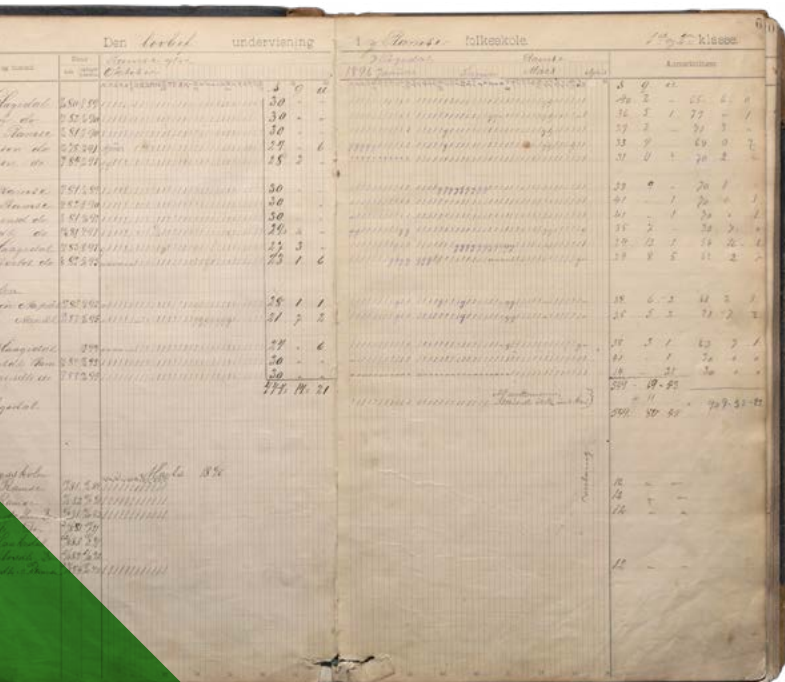
8. juni 1881 ble «Lov om abnorme Börns Undervisning» vedtatt. Loven var et tillegg til den allerede eksisterende skoleloven av 1860 som skulle gi alle norske barn grunnleggende folkeopplysning.

Abnorme barn var barn som ble definert som unormale. I loven av 1881 ble de «abnorme» delt inn i tre kategorier. Det var døvstumme, blinde og såkalte «aandssvage». «Aandssvag» var et begrep som ble brukt om barn som både så og hørte, men som likevel ikke klarte å følge normal skolegang.

Formålet med den nye loven var å gi såkalte «abnorme» barn folkeopplysning, og ikke minst lære dem praktisk livsmestring. Loven innebar at det offentlige tok ansvar for å gi disse elevene opplæring. Dette skulle gjøres ved hjelp av ulike spesialskoler. Loven tredd i kraft 1. juli 1883, og en av dem som ble sendt på spesialskole var Aanon fra Åmli.

Sendt til Oslo

Da skolen oppdaget at Aanon ikke hang med i undervisningen, ble det 30. mars 1896 sendt beskjed til nærmeste tilsynskommisjon.

Skoleprotokoll for Ytre Ramse folkeskole 1895.
KA0931-PK 11A L0019

I Åmli fantes det ingen spesialscole for «aandssvage». For Aanon skulle det føre til at han ble sendt til Oslo for videre skolegang.

Skole for åndssvake gutter

I 1876 startet Hans Hansen og Johan Anton Lippestad opp en anstalt for «abnorme» barn i Frognerveien i Oslo. Begge var tidligere lærere ved Balchens døvescole. To år senere ble anstalten delt. Hansen fortsatte å undervise guttene, mens Lippestad tok med seg jentene til Torshov.

I 1880 kjøpte Hansen området Lindern i Oslo, og i 1882 stod et nytt staselig skolebygg ferdig som fikk navnet «Hans Hansens institutt for åndssvake gutter». Skolen ble i 1896 overtatt av staten.

Skolen hadde plass til 120 elever, og en av dem som fikk plass var Aanon fra Åmli. Han var ikke den eneste fra Agder. I 1900 hadde skolen elever fra blant annet Søgne, Vennesla, Fjære og Bygland.

I 1903 ble hele skolen med lærere og elever flyttet til Levanger. Her ble skolen hetende «Røstad offentlige skole for evneveike». Aanon var ikke med på flyttelasset. Han var gått bort året før. 13. desember 1902 døde Aanon av lungebetennelse. Han var da bosatt på Skarli i Åmli.

Avtrykk etter «aandssvage» på KUBEN

Protokollen over «abnorme» barn i Åmli er en del av arkivet etter Åmli kommune kalt KA0929-PK - Åmli kommune før 1985. Protokollen strekker seg fra 1884 til 1898 og inneholder registreringer av «døvstumme» og «åndssvake» barn i Åmli. Protokollen har også en seksjon for blinde, men ingen barn er registrert der.

Kilder

Arkiv KA0929-PK - Åmli kommune før 1985 32 a L0004, KA0931-PK - Tovdal kommune 11A L0019.

Bergkvist, Johanne: *Barna som ga navn til grøntområdet Idioten*. Dagsavisen 22.08.2023.

Hodne, Torgils: *Åmli ætt og heim*. Bind I Tovdal 1977.

Masdalen, Kjell-Olav og Mykland, Liv: *Administrasjonshistorie og arkivkunnskap kommunene*. 1987.

Lov om Almueskolevæsenet paa Landet. Kristiania. 1883

Moss Dagblad 23.12.1976

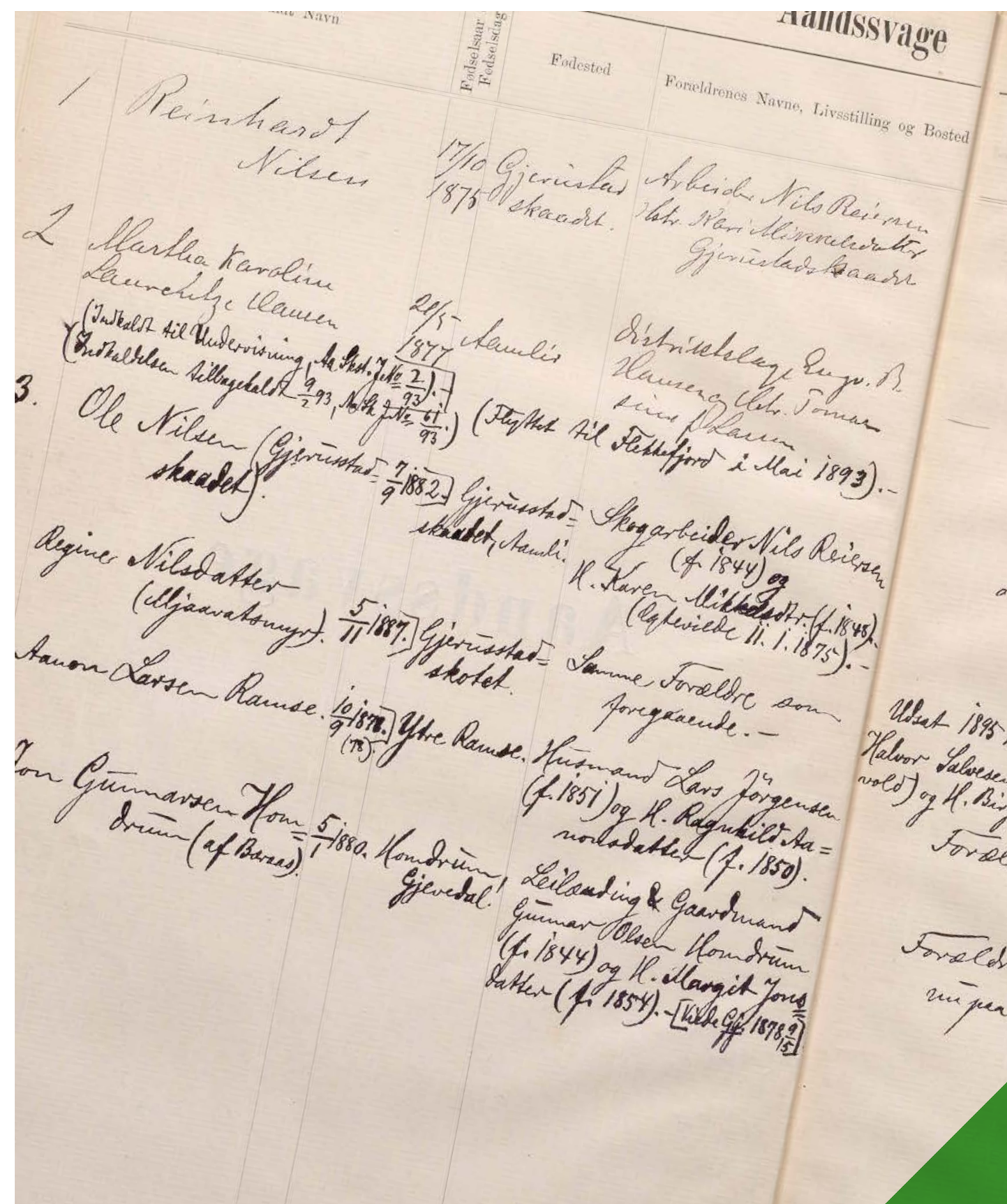
Folketelling fra Åmli 1891

Folketelling fra Oslo 1900

Folketelling fra Åmli 1900

Klokkerbok fra Åmli 1889-1902

Protokoll for abnorme barn i Åmli prestegjeld. KA0929-PK 32 a L0004

Utsnitt fra protokoll for abnorme barn i Åmli prestegjeld. KA0929-PK 32 a L0004

Parti av Valle 1926. Foto: Carl Normann. PA-2412 L9 101

Da Aanund fra Valle ble registrert som vanfø

I 1937 ble Aanund Olavsson Haugen den første til å bli registrert i vanføreprotokollen til Valle kommune. Aanund var født med forkrøplete ben og armer, og i vanføreprotokollen ble det i rubrikken for utviklingsmuligheter, evner og anlegg notert: «Meget smaa». I løpet av de neste årene skulle mange som Aanund bli registrert i tilsvarende protokoller. Registreringen var nemlig et lovkrav.

Skrevet av **Gaute Christian Molaug**
arkivar og formidler, Aust-Agder museum og arkiv, avd. KUBEN

1. juli 1937 trådte Lov om vanføre i kraft. I loven ble leger, sykepleiere, jordmødre, lærere og prester pålagt å melde fra om de oppdaget mennesker med såkalt vanførhet. Vanføre var mennesker med medfødte eller

erhvervede defekter og sykdommer i armer, rygg og ben. I samme lov ble kommunene pålagt å føre register over de vanføre i kommunen. Selv om Valle kommune vurderte Aanund sine utviklingsmuligheter

som små, var et av formålene med registrering av de vanføre, et ønske om å gi denne gruppen flere muligheter.

De vanføre blir telt

I 1920 ble vanførhet for første gang registrert i den norske folketellingen. I tellingen ble 8 891 personer under 65 år registrert som vanføre. 1 803 av dem ble registrert som vanfør ved fødsel, mens 2 373 personer hadde utviklet vanførhet før de var fylt 15 år. Omtrent halvparten av de registrerte var altså vanføre som barn.

I 1920 hadde de vanføre i Norge få muligheter. Verken skole eller arbeidsliv ble i særlig grad tilrettelagt. Barn som ikke klarte å komme seg til skolen ble overlatt til hjemmet, og personer som på grunn av sin funksjonshemming ikke fikk arbeid, ble som regel henvist til fattigvesenet. Men det fantes noen unntak.

Private initiativ

I 1892 etablerte søstrene Agnes og Nanna Fleischer en skole for vanføre i Kristiania. Skolen gav undervisning i ulike håndverk, og målet var at elevene skulle bli mer selvhjulpne.

Året etter etablerte søstrene et pensjonat i nærheten av skolen. De tok også initiativ til å etablere «Foreningen til understøttelse av trengende vanføre».

Selv om skolen året etter oppstarten fikk statsbidrag, var den avhengig av private donasjoner. I 1897 hadde kong Oscar 2. vært konge i 25 år. I den forbindelse ble det

skjenket 300 000 kroner til vanføresaken. For søstrene Fleischer innebar det en mulighet til skoleutvidelse. I 1902 ble en ny skole kalt «Sophie Minde» åpnet. Den hadde plass til 60 elever.

Utover på 1900-tallet ble det åpnet flere klinikker for vanføre. Det ble også dannet flere lag og foreninger som arbeidet med å bedre de vanføres stilling. Det skulle imidlertid ta 30 år fra søstrene Fleischer startet sin skole, til det offentlige gikk i gang med å utrede de vanføres behov med tanke på offentlig hjelp.

Saken utredes

21. september 1922 oppnevnte Sosialdepartementet et utvalg for «å gi en så vidt mulig fullstendig utredning av

Registrering av Aanund Haugen i vanføreprotokoll for Valle. KA0940-640 F05 L0001

spørsmålet om kommunenes og Statens fremtidige opgaver med hensyn til vanføres lægebehandling og vanførheten og deres opplæring til arbeide, så at de så vidt mulig kan bli selvhjulpne mennesker».

Utredningen skulle munne ut i et lovforslag. To år senere la utvalget frem sitt forslag til lov om vanføre. Loven påla alle kommuner å nedsette en egen vanførenemnd. Videre ble det pålagt meldeplikt og undersøkelsesplikt. De vanføre skulle få rett til legebehandling og utdanning. Utgiftene skulle dekkes av hjemkommunen, og i lovutkastet ble det presisert at midlene ikke skulle anses som fattighjelp.

Til tross for en grundig utredning og et konkret lovutkast, skulle en lov om vanføre la vente på seg.

En ny lov realiseres

Loven ville føre til økte offentlige utgifter, og i 1920-årene var Norge rammet av økonomisk krisetid. Videre behandling av lovutkastet ble derfor utsatt.

Først i 1934 ble arbeidet tatt opp igjen og 19. juni 1936 ble lov om vanføre endelig vedtatt. For Aanund i Valle kom loven 30 år for sent.

Ingen hjelp som barn

I vanføreprotokollen til Valle kommune ble det notert at Aanund ikke hadde fått noen behandling for sin funksjonsnedsettelse. Han hadde heller ikke fått noen skolegang. Aanund hadde ingen inntekt eller formue, og han hadde ikke mottatt noen hjelpemidler fra det offentlige.

For Aanund skulle naboer og en firbent venn gjøre livet hans enklere.

Med hund som trekkdyr

For å komme seg rundt i bygda, fikk Aanund en newfoundlandshund med kjerre og sele av sine naboer. Da hunden ble gammel, passet naboene på å få skaffet Aanund en ny. Til det fikk de hjelp av en landskjent forfatter som hadde god kjennskap til polare strøk.

En av Aanunds naboer skrev brev til Helge Ingstad. Ingstad hadde levd som pelsjeger i Canada og vært sysselmann i det norskokkuperte Øst-Grønland. Ingstad hadde ikke selv noen hund å tilby, men via sine kontakter fikk han napp hos en kennel i Sverige.

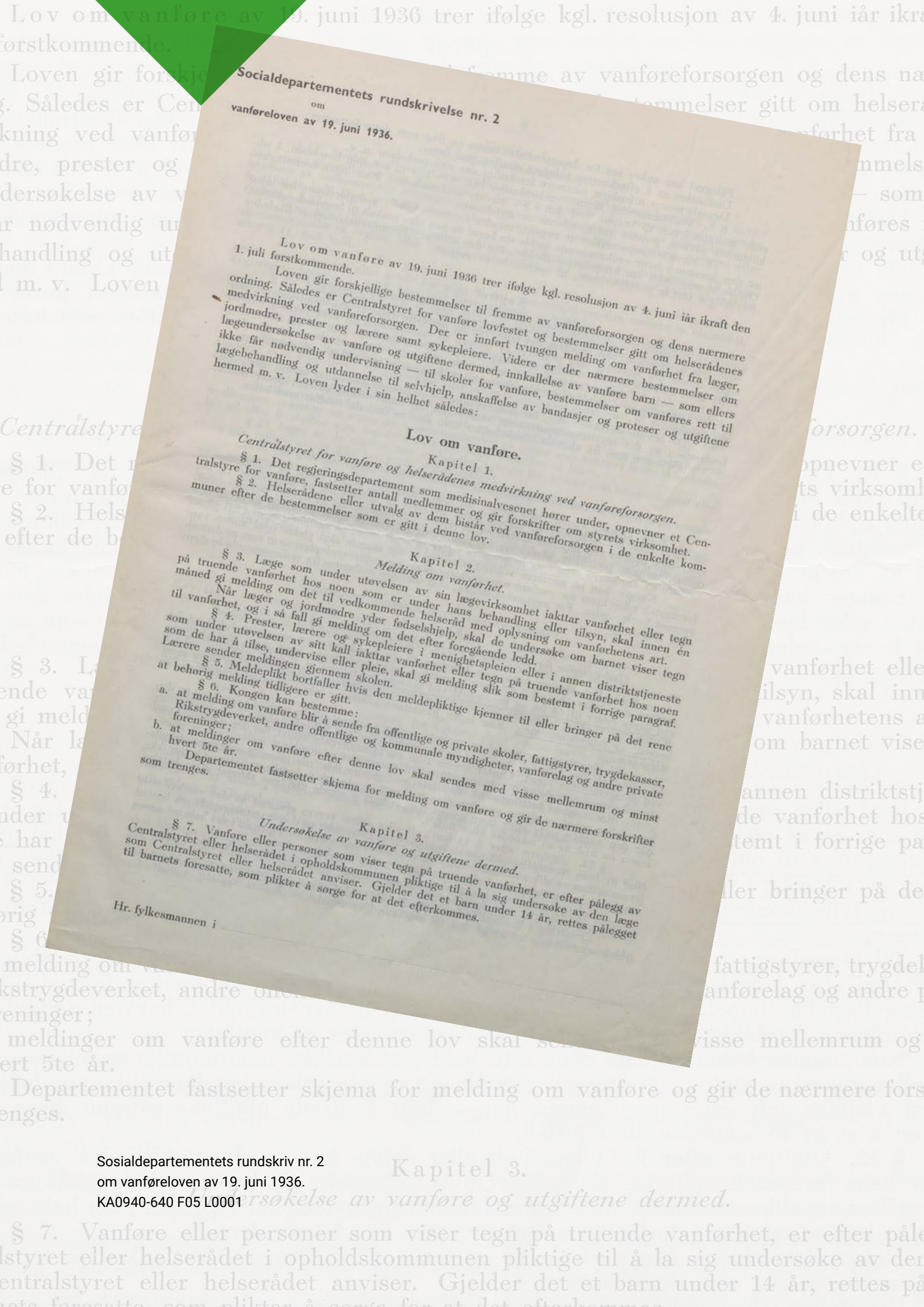
I 1960 kom to svensker til Valle med en ny Newfoundlandshund til Aanund. Dermed kunne Aanund fortsette å kjøre sine turer i bygda. Aanund døde 17. oktober 1983. Han ble 77 år gammel.

Avtrykk etter vanføre

Vanføreprotokollen til Valle kommune er en del av arkivet etter kommunens helseråd kalt KA0940-640 – Valle kommune, Sunnhetskommisjonen / Helserådet / Distriktslegen.

Kilder

Arkiv KA0940-640 – Valle kommune, Sunnhetskommisjonen / Helserådet / Distriktslegen F05 L0001
Ot. prp. Nr. 41. (1936) Om lov om vanføre
Fædrelandsvennen 17.10.1960

Sosialdepartementets rundskriv nr. 2 om vanføreløven av 19. juni 1936. KA0940-640 F05 L0001

Metode og funn i søk etter privatarkiv på KUBEN

For å finne spor etter funksjonshemmedes historie på Agder i KUBENs privatarkivamling har vi gjennomført søk basert på flere ulike tilnærminger. Vi har søkt på betegnelser som *funksjonshemmet*, *blind* og *døv*. I tillegg har vi søkt etter lokale institusjoner som tidligere har hatt, eller som i dag har, sitt arbeid knyttet til personer med funksjonsnedsettelse. Videre har vi søkt på historiske begreper som ikke lenger er i bruk, men som fortsatt finnes i registreringene fordi de var vanlig språkbruk i tidligere

tiders arkivregistreringer. Den vedlagte tabellen over privatarkiver som belyser funksjonshemmedes historie på Agder, viser funn av arkiv etter enkeltinstitusjoner, foreninger, legater og stiftelser.

Selv om vi har hatt disse begrepene som hjelp i letingen vår, vet vi at det kan finnes enkeltdokumenter som vi ikke har fått treff på. Det er fordi dokumentene ikke er registrert på serie- eller mappenivå og finnes i arkiver som ikke automatisk dukker opp i søk.

Tabell 17 - Privatarkiv hos KUBEN (Samlinger)

Arkivid og arkivnavn	Tittel på mappe	Tidsrom	Innhold / Merknad
PA-1319/F/L0008 Lokalia Aust-Agder	Døvtumomsorg, Helsevesen og pleie for hele Aust-Agder	1851-1972	Inneholder flere mapper med tema helse og omsørg. Innehloder avisutklipp, rapporter og rundskriv
PA-1059/F/L0047/0001 Samling av Foreningsarkiv	Aust-Agder støtteforening for åndsvakesaken	1971	Avisutklipp, infoskriv om donasjoner
PA-1060/F/L0286-L0288 Samling av Forretningsarkiver	Undersøttelsesforeningen for uheldige sømænd Arendal tollstad	1820–1950	Lover, vedtekter, korrespondanse og en protokoll for utbetalinger av støtte

På leting etter elever til Agders første skole for døde

I 1850 ble den første døveskolen på Agder etablert – Christianssands Døvstummeinstitut. Å rekruttere elever til den nyetablerte skolen viste seg raskt å bli en krevende oppgave.

Skrevet av **Yngve Schulstad Kristensen**
arkivar, Aust-Agder museum og arkiv, avd. KUBEN

Den 2. mai 1851 mottok prost Aas i Gjerstad prestegjeld et brev fra Thorstein Alarich Christensen. Han hadde nylig startet en skole for døvstumme i Kristiansand og var på utkikk etter elever. Christensen hadde gått gjennom folketellingen fra 1845 og registrert at det bodde fem døvstumme i Gjerstad, hvorav to, en gutt og en jente, var i skolealder. Christensen lurte på om prosten kunne sørge for «at disse Ulykkelige kunde blive min skole tilsendt».

Undervisning for døde

På 1850-tallet var ordet «døvstum» en betegnelse som ble brukt om døde. Grunnen var at mange med medfødt døvhet ikke snakket, siden de ikke kunne høre og derfor ikke utviklet talespråk. I 1915 ble uttrykket fjernet fra norsk lovverk, fordi det ble ansett som misvisende – det er hørselen som er nedsatt, ikke stemmebåndene.

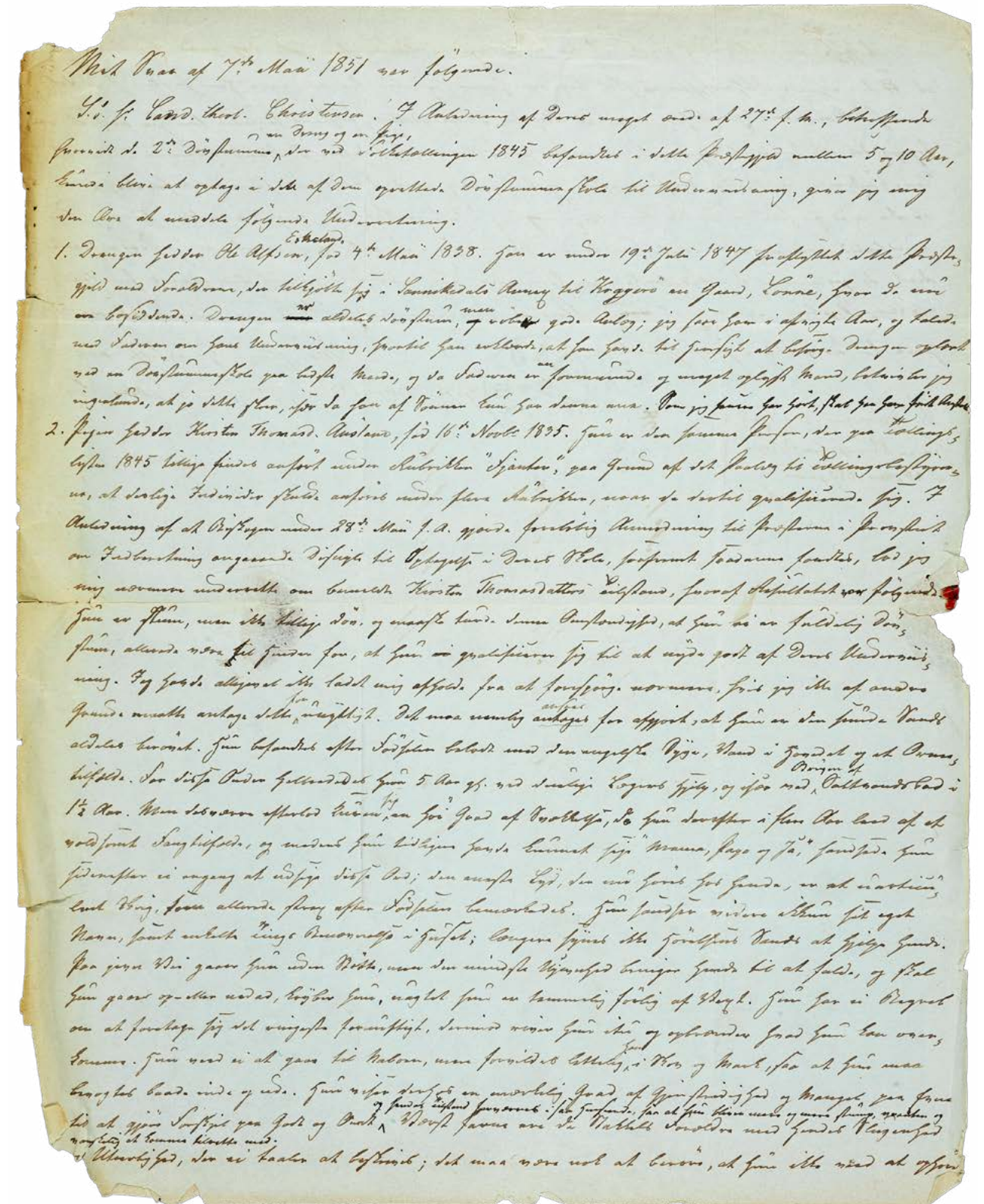
Den første offentlige skolen for døde åpnet i Trondheim i 1825. I 1848–49 ble en tilsvarende privat skole etablert i Christiania. I 1849 ble det tildelt to statlige stipender for å opprette lignende skoler i Bergen og

Kristiansand. Teologen Thorstein Alarich Christensen (1827-1883) fra Bergen var en av mottakerne. Han studerte undervisningen ved de norske døveskolene, samt ved tre skoler for døde i Tyskland før han etablerte sin egen skole i Kristiansand.

Undervisningen ved skolene i Christiania og Kristiansand skulle bygge på en tysk metode, der de døde lærte å snakke – «om end ei saa smukt, saa dog tydeligt nok til at kunne forstaaes af Enhver». Målet med undervisningen var å gi elevene, som var mellom 6 og 14 år, ferdigheter i tale, samt kunnskaper i regning, skrijving, håndarbeid og religionskunnskap, slik at de etter endt skolegang kunne konfirmeres. De døde skulle også kunne gjøre seg forstått gjennom tale og dermed lettere tilpasse seg samfunnet. Tegnspråk ble ikke tatt i bruk i undervisning, selv om mange døde brukte tegn for å kommunisere med hverandre.

Døveskolen i Kristiansand

På Agder fantes det ingen tradisjon for undervisning av døde. I de 25 årene døveskolen i Trondheim hadde vært i drift,

Brev fra prost Aas til skolebestyrer Christensen 1851. PA-1319 F L0008 0001

Kristiansand 1891. PA-3196 L0008 001

hadde ingen elever fra Sørlandet blitt tatt opp der. Fordi skolen i Kristiansand var privat, var Christensen avhengig av økonomisk støtte fra fylkene for at døve barn skulle få skolegang. Det var likevel bare Nedenes Amt (Aust-Agder) som bidro med midler til etablering av skolen.

Christianssands Døvstummeinstitut åpnet sannsynligvis i desember 1850 med to elever fra lokalområdet. Skolen var ment å ta imot barn fra områder som tilsvarer dagens Agder, Rogaland og Telemark. Våren

1851 fikk skolen ytterligere to elever fra Aust-Agder. Siden det var Nedenes Amt som hadde bevilget penger til undervisningen, henvendte Christensen seg til sogneprestene i prestegjeldene der for å informere om tilbudet og oppfordre til at flere elever ble sendt til skolen. En av dem som fikk brev var prosten i Gjerstad.

De døvstumme i Gjerstad

Prost John Aas (1793–1846) var opprinnelig trønder og hadde etter flere tiår i Gjerstad god oversikt over innbyggerne

i prestegjeldet. Aas var blitt utnevnt til sogneprest i Gjerstad i 1821 og hadde satt sitt preg på bygda. Han hadde tidlig arbeidet for å etablere en fast skole i Gjerstad, samt utbedre veinettet. I 1838 ble han Gjerstads første ordfører, og i 1846 ble han prost i Østre Nedenes Prosti.

Prost Aas svarte skolebestyrer Christensen 2. mai 1851. Han bekreftet at det ifølge folketellingen fra 1845 bodde to døvstumme barn i prestegjeldet, en gutt og en jente. Gutten, Ole Alfsen, var døvstum, men hadde flyttet til Kragerøområdet. Før flyttingen hadde prosten imidlertid snakket med faren

om å sende Ole på skole for døve. Faren hadde uttrykt at dette også lå i familiens interesse. Prosten var derfor sikker på at faren ville følge opp, siden Ole var familiens eneste sønn, og faren både var opplyst og formuende.

Prosten var imidlertid usikker på om jenta, Kirsten Thomassdatter, kvalifiserte som elev til døveskolen i Kristiansand. I en folketelling over fattige fra 1845 var hun også anført under rubrikken «Fjanter», en betegnelse brukt på personer som vi i dag trolig ville omtalt som personer med begrensninger i mental kapasitet eller kognitiv utvikling.

106. Gjerstad Kirke.

Ordahl.

Gjerstad kirke. PA-2412 L1 253

«den sunde Sands aldeles berøvet»

Kirsten Thomassdatter (1835–1852) var 15 år og bodde på gården Ausland sammen med familien sin. Ifølge prosten hadde hun etter fødselen vært svært syk. Blant annet hadde hun fått «engelsk syke», en eldre betegnelse på rakitt. Sykdommen skyldes mangel på vitamin D og fører til myke og svake bein. Den unge jenta hadde fått behandling, særlig med saltvannsbad, men kuren hadde svekket henne betydelig. Hun led av krampeanfoll og hadde mistet evnen til å snakke. Ifølge prost Aas var hun «den sunde Sands aldeles berøvet».

Hun hadde problemer med å gå uten støtte, og hvis hun skulle opp eller ned en bakke, måtte hun krype. Kirsten måtte passes på, fordi hun lett gikk seg vill i skog og mark. Prosten bemerket at hun var svært sta og manglet evnen til å skille mellom rett og galt.

Tilstanden hennes ble stadig verre, og om natten måtte hun pakkes inn som et lite barn.

Etter å ha vurdert Kirsten Thomasdatters tilstand, anså prost Aas at det ikke var nødvendig en gang å melde henne inn for mulig opptak til døveskolen i Kristiansand. Sammen med foreldrene var han fremdeles overbevist om at det med hensyn til hennes utvikling ikke lot seg gjøre å oppnå noe som helst. Han åpnet imidlertid for at om skolebestyrer Christiansen var av en annen oppfatning, ville han gjøre det han kunne for å hjelpe «dette ulykkelige Pige barn».

Kirsten Thomassdatter ble aldri elev ved skolen i Kristiansand. Ifølge kirkebøkene for Gjerstad døde hun sommeren 1852, 16 år gammel.

Døveskolen ble avviklet

Thorstein Alarich Christensen ledet døveskolen i Kristiansand fram til 1863, da han tiltrådte som sogneprest i Høvåg. Stillingen som bestyrer ble deretter overtatt av Ernst Hader Ziesler (1833-1903). Ziesler hadde tidligere undervist ved døveskolen i Christiania og under hans ledelse økte elevtallet. I 1869 hadde skolen 39 elever, og i 1874 fikk den en permanent skolebygning i Tordenskjoldsgate. Flere av elevene ble konfirmert, og noen utdannet seg til håndverkere, særlig innen skomakeryrket.

Ernst Hader Ziesler var bestyrer for døveskolen i Kristiansand fra 1863 til skolen ble avviklet i 1893. PA-2418 L25 238

Brev til prost Aas i Gjerstad.
PA-1319 F L0008 0001

I 1881 ble det vedtatt en lov om skoleplikt for døde barn, og denne trådte i kraft i 1883. Loven utløste en debatt om behovet for en mer helhetlig organisering av landets døveskoler, som på 1880-tallet talte sju institusjoner. Det ble blant annet påpekt at skolene hadde små klasser med stor variasjon i elevenes alder og evner, samt et uforholdsmessig høyt behov for lærere. Flere aktører argumenterte for sentralisering. Etter hvert ble det besluttet å legge ned skolen i Kristiansand, og i 1893 ble den formelt avviklet. Elevene ble overført til døveskolen i Christiania.

Avtrykk etter døveskolen i Kristiansand

Brevvekslingen mellom skolebestyrer Christensen og prost Aas befinner seg på KUBEN i Arendal. Brevene inngår i samlingen PA-1319 Lokalia. På Statsarkivet

i Kristiansand finnes det noe arkivmateriale etter skolen, deriblant forhandlingsprotokoll og journal.

Kilder

Arkiv PA-1319/F/L0008/0001 Lokalia
Aust-Agder døvstumomsorg
Lysnes, Marie (1982). Behandlere - voktere? Psykiatrisk sykepleies historie i Norge Oslo: Universitetsforlaget
Sander, Thorbjørn Johan. (2008): Christianssands døvstummeinstitut (1850–1893) og Kristiansand døveforening (1908–2008). Kristiansand: Kristiansand døveforening
Sander, Thorbjørn Johan. (1998): Fra Christiania døvstumme-institut til Skådalen kompetansesenter. Oslo: Skådalen kompetansesenter
Vevstad, Andreas (1998): Gjerstad kjørke. Gjerstad: Gjerstad menighetsråd

Tabell 18 - Privatarkiv hos KUBEN
(Organisasjoner og foreninger)

Arkivid og arkivnavn	Innhold	Tidsrom	Aktørinformasjon
PA-2997 Funksjonshemmedes Fellesorganisasjon Aust-Agder (FFO), lokallag	Møtereferater, korrespondanse, regnskap	1980–2018	Funksjonshemmedes Fellesorganisasjon i Aust-Agder ble dannet i 1980 og var en lokalavdeling av (FFO). FFO er Norges største paraplyorganisasjon for organisasjoner for kronisk syke, funksjonshemmede og deres pårørende
PA-2718 Aust-Agder handicapkrets	Møtebøker, regnskap, korrespondanse, foto, avisutklipp. Inkluderer også arkiv fra hovedkomiteen og Hoveleiren	1973–2010	En del av tidligere Aust-Agder Idrettskrets, Nå Agder Idrettskrets
PA-2731 Ellengård Foreldrelag	Møtereferater, årsberetninger, korrespondanse	1960–2015	Ellengård Foreldreutvalg var en forening for foreldre til elevene ved Ellengård daghjem og skole i Arendal
PA-1704 Åmli Blindesaksforening	Medlemsregister	1948–1953	Åmli Blindesaksforening arbeidet med å samle inn penger til Norges Blindforbund. Det er usikkert når lokalforeningen på Åmli ble stiftet, men i 1948 hadde foreningen 50 medlemmer. Medlemstallet økte til 79 i 1953. Foreningen arrangerte "blindesakskvelder" for å samlet inn penger
PA-2799 Understøttelseskassen for uheldige sjømenn i Risør	Forhandlingsbok. Det finnes også en mappe i PA-1059/F/L0067 Foreningsarkiv	1832–1890	Understøttelses Indretningen for Uhædige Søemænd i Østerrisør Bye og Tolddistrikt ble stiftet 1820. Foreningen var en privat sykeforsikring og gjensidig understøttelsestiltak for lokale sjømenn og deres etterlatte

Arkivid og arkivnavn	Innhold	Tidsrom	Aktørinformasjon
PA-2376 Risør arbeiderforeninges understøttelseskasse	Regnskap og vedtekter	1865–1933	Østerrisør Arbeiderforening ble stiftet i Risør i 1849. Året etter ble en understøttelseskasse etablert der formålet var å støtte syke og trengende medlemmer, samt deres etterlatte. Understøttelseskassen ble avviklet i 1933
DA-1080 Nasjonalhjelpens fond for krigens ofre	Arkivet inneholder lister over utbetalinger og noe korrespondanse	1952–1955	Fondet ble opprettet for: Den som helt eller delvis, varig eller forbigående er blitt ufør på grunn av skade eller sykdom som en følge av krigen
PA-1500 Arendal og omegn Helsesportlag	Arkivet inneholder korrespondanse, regnskap og styreprotokoll	1976-1986	Arendal og Omegn Helsesportslag ble stiftet 17. oktober 1965. Laget fokuserer på god helse gjennom fysisk aktivitet og fellesskap, og har fra starten inkludert både funksjonsfriske og funksjonshemmede
PA-2725 Tvedestrand Helsesportlag	Arkivet inneholder møtebok, referater, foto, avisutklipp og regnskap	1981-2006	Tvedestrand Helsesportlag er en forening som fokuserer på helse gjennom idrett. Både for funksjonshemmede, eldre og funksjonsfriske. Laget er en del av Aust-Agder Handicapkrets

Aust-Agder FFO – i felles kamp for funksjonshemmedes rettigheter

14. september 1980 ble det holdt konstituerende møte i Aust-Agder FFO. Formålet med det nye fylkeslaget til Funksjonshemmedes Fellesorganisasjon, var å bedre samarbeidet mellom de funksjonshemmedes organisasjoner i fylket samt bedre samarbeidet med myndighetene. FFO Aust-Agder var kun et av flere fylkeslag som ble etablert rundt 1980. Ikke alle synes det var utelukkende positivt. Noen mente at de nye fylkeslagene faktisk kunne bidra til å svekke kampen for de funksjonshemmedes rettigheter.

Skrevet av **Gaute Christian Molaug**
arkivar og formidler, Aust-Agder museum og arkiv, avd. KUBEN

Funksjonshemmedes Fellesorganisasjon ble etablert 21. september 1950. Da vedtok Norges Blindeforbund, Norges Hørselsvern, Norges Vanførelag, Norges Døves Landsforbund og Tuberkuløses Hjelpeorganisasjon å danne en landsnemnd for samarbeid. Den nye organisasjonen fikk navnet «Landsnemnda av de delvis arbeidsføre». Ideen til samarbeid kom fra et besøk i Sverige.

Inspirert av svenskene

Høsten 1949 var Anne-Marie Thingstad i Bommersvik i Sverige. Thingstad var styremedlem i Tuberkuløses Hjelpeorganisasjon og skulle delta på et kurs. En av kursholderne var Olof Nilsson.

Han delte erfaringer om hvordan døves, blindes og vanføres organisasjoner i Sverige samarbeidet gjennom en paraplyorganisasjon kalt «Rikskommittén för Partiellt Arbeidsföra».

I kaffepausen kom Thingstad i prat med Nilsson og ble enda mer inspirert. Samme dag skrev hun hjem til ledelsen i sin egen organisasjon. De tente på ideen, og tok kontakt med de andre organisasjonene som også viste interesse. Året etter var en norsk samarbeidsorganisasjon etablert.

Innføring av uføretrygd var en felles kampsak som ble viktig for den nyetablerte organisasjonen. Ved oppstarten var det

imidlertid også fokus på å få til lokalt samarbeid. Det var ikke like enkelt.

Forsøk på lokalt samarbeid

I løpet av 1951 ble det etablert samarbeidsnemnder i Oslo, Bergen, Trondheim, Stavanger, Haugesund og Sarpsborg, men deretter stoppet det opp. Først mot slutten av 1950-tallet tok aktiviteten seg opp.

På begynnelsen av 1960-tallet var det lokale nemnder over store deler av landet. Likevel var det svært varierende hvor mye samarbeid en fikk til lokalt.

På noen steder var samarbeidsnemnda nærmest blitt en koseklubb der en ikke tok opp saker overhodet. Andre steder var nemnda en sovende forening. Først på midten av 1970-tallet ble det tatt tak.

Fylkeslagene etableres

Etter flere navneendringer fikk den landsdekkende organisasjonen i 1974 navnet Funksjonshemmedes Fellesorganisasjon (FFO). Året etter fikk FFO sin første ansatte, Sigmund Voll. Han begynte straks å se på lokallagenes form og virke.

I 1976 bestemte et arbeidsutvalg at det beste var å få etablert lokallag på fylkesnivå. Samme år ble de første fylkeslagene etablert. I 1980 var turen kommet til Aust-Agder.

Forsidebilde til Kristiansandsguiden for bevegelseshemmede fra 1981. PA-3150

Aust-Agder FFO blir til

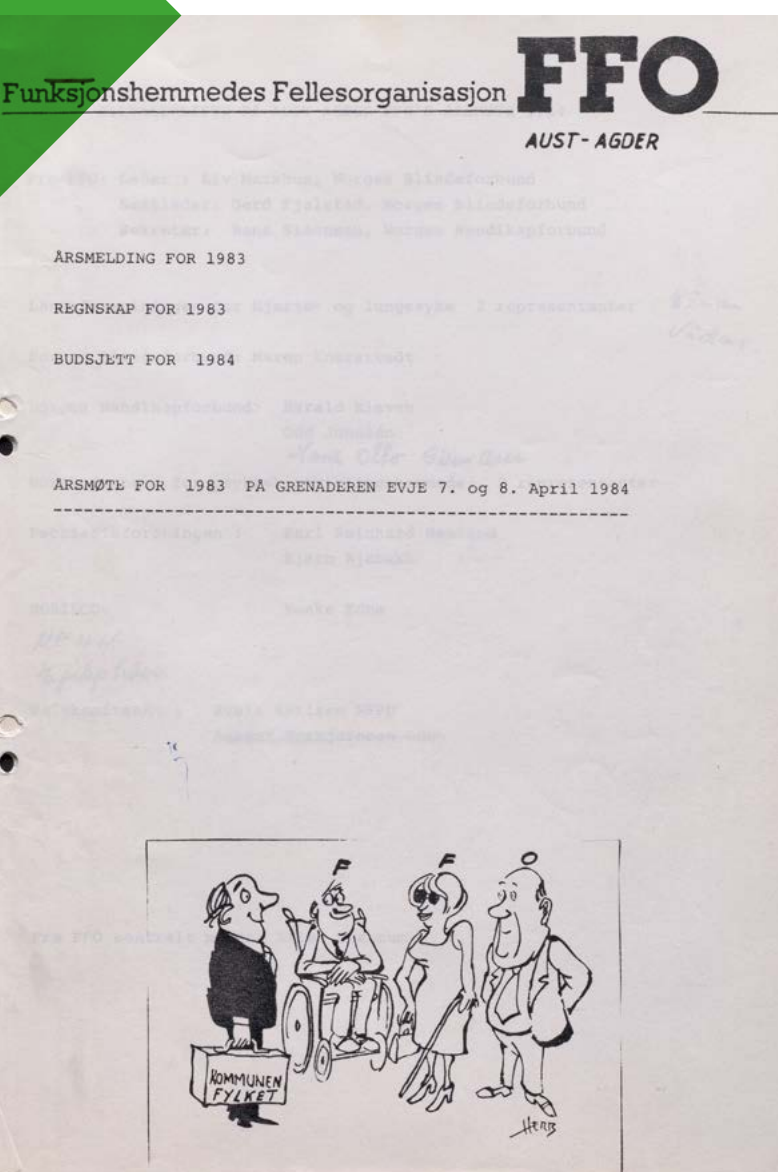
Søndag 14. september møttes 23 representanter fra ulike forbund på Pan Hotel i Åmli. Formålet var å konstituere et fylkeslag for FFO.

I møtet ble det nedsatt et arbeidsutvalg bestående av Odd Johnsen fra Norges Handikaplag, Gerd Fjalstad fra Norges Blindeforbund, Liv Markus fra Landsforeningen for Hjerne- og lungesyke,

Svein Karlsen fra Norsk Forbund for Psykisk Utviklingshemmede og Karl R. Haaland fra Psoriasisforbundet. Videre ble det valgt fem varamedlemmer som representerte andre organisasjoner.

I 1982 hadde alle fylkene i Norge fått sitt eget FFO fylkeslag. En hadde videre begynt å få etablert mindre lokallag. Ikke alle så like positivt på denne utviklingen.

Årsmelding for Aust-Agder FFO 1983.
PA-2997 E01 L0001

Frykt for å miste sin betydning

I arkivet etter FFO Aust-Agder som er oppbevart på KUBEN ligger et notat om FFOs målsetting og oppgaver. Notatet er udatert og usignert, men trolig ble det skrevet i forbindelse med FFO sitt arbeid med å etablere fylkeslag og lokallag. I notatet ble ikke dette arbeidet beskrevet bare positivt.

«FFO har satset betydelige ressurser på å etablere organer på fylkesplan. Det er vanskelig å se gode og varige resultater av dette arbeidet ... ». I notatet ble det presisert at det var for tidlig å konkludere, men samtidig ble det gitt en advarsel.

«De fleste saker som medlemsorganisasjonene er opptatt av på fylkesplan, er konkrete tiltak med bakgrunn i den enkelte organisasjons interessegrunnlag. Å flytte slike saker over til FFO kan for organisasjonene skape distanse til arbeidet med den faktiske løsning av problemene, og for myndighetene en behagelig buffersone i forhold til den direkte berørte part.»

Frykten var også at myndighetene ville bruke FFO til fordeling av økonomisk støtte. Dette kunne føre til reduksjon av støtte, og en intern kniving om ressursene. En utvikling i den retning var ikke ønskelig. «Faren for FFO ligger i at ekspansjonen skjer slik at medlemsorganisasjonene mister sin betydning regionalt og lokalt, og dermed som konsekvens undergraver FFO's eget referansegrunnlag.»

Likevel var ikke alt bekmørkt. I notatet ble det også presentert forslag som kunne hindre at FFO bidro til å undergrave sine medlemsorganisasjoner lokalt.

Samordne, fordele og påvirke

Ifølge notatet, var oppgavene som ble gitt på fylkesplan en av hovedutfordringene. Hvis det til fylkes-FFO ble gitt arbeidsoppgaver eller ambisjoner om resultater som var urealistiske eller diffuse, kunne det skape vanskeligheter. Løsningen var å avgrense.

«Det må derfor foretas en grundig vurdering og avgrensing av oppgaver for FFO på fylkesplan. Hensikten eller resultatet må ikke være å overta oppgaver fra de enkelte medlemsorganisasjonene som disse er bedre i stand til å utføre selv.»

På fylkesplan burde FFO konsentrere seg om å samordne, fordele oppgaver og å påvirke. Under samordning ville oppgavene blant annet være å oppnevne representasjon for funksjonshemmede i nemnder og råd. I sitt første år, var det nettopp dette Aust-Agder FFO konsentrerte seg om.

En god start

Våren 1981 kunne FFO Aust-Agder gi sin første årsberetning. 11 organisasjoner var nå medlemmer av fylkeslaget. Av arbeidsoppgaver hadde den nye organisasjonen hovedsakelig jobbet inn mot fylkeskommune og kommuner for å få etablert råd og utvalg. Blant annet var det blitt etablert et råd i forbindelse med FNs markering av 1981 som funksjonshemmedes år.

I organisasjonens andre virkeår, ble deler av arbeidsutvalget byttet ut. Odd Johnsen ble erstattet av Rolf Brunvær fra Landsforeningen for Hjerter- og lungesyke, og i stedet for Liv Markus, kom Hans Simonsen fra Norges Handikap Forbund inn.

Årets høydepunkt var en prisutdeling. Sammen med Norsk søndagsskoleforbund ble FFO Aust-Agder tildelt fylkets kulturpris. De neste årene fortsatte FFO Aust-Agder å jobbe for sine medlemmer. Etter fylkessammenslåingen i 2018 ble FFO Agder etablert. I 2023 representerte organisasjonen rundt 21 000 egder. På KUBEN i Arendal ligger en viktig del av organisasjonens historie.

FFO på KUBEN

Arkivet etter FFO Aust-Agder, PA-2997 – Funksjonshemmedes Fellesorganisasjon Aust-Agder, er i dag oppbevart på KUBEN. Arkivet dekker perioden fra oppstarten i 1980 og frem til Agder FFO ble etablert i 2018, og inneholder hovedsakelig møtereferater, årsberetninger, korrespondanse og regnskap.

Kilder

Arkiv PA-2997 – Funksjonshemmedes Fellesorganisasjon Aust-Agder E01 L0001

Andersen, Rune: «Likestillet med andre» Funksjonshemmedes Fellesorganisasjons første 50 år. 2001
<https://www.ffo.no/> besøkt 03.10.2025

Da Hove ble treningsleir for funksjonshemmede

I juni 1973 ble Hove leir på Tromøya utenfor Arendal forvandlet til et samlingspunkt for idrettsglade funksjonshemmede fra hele landet. Rundt 45 deltakere møttes for en uke med trening, konkurranser og fellesskap – et initiativ som skulle vise seg å bli starten på en lang tradisjon med idrettsleirer på Hove. Bakgrunnen for leiren var et byjubileum.

Skrevet av **Gaute Christian Molaug**
arkivar og formidler, Aust-Agder museum og arkiv, avd. KUBEN

I 1973 fylte Arendal 250 år. En jubileumskomiteé var satt ned for å fylle jubileumsåret med innhold. En av aktivitetene komiteen ønsket seg, var en idrettsleir for funksjonshemmede. De henvendte seg derfor til Arendal og Omegn Helsesportslag – Aust-Agders første idrettsklubb for bevegelseshemmede.

Aust-Agders første

Vinteren 1965 tok Ungdomsklubben for handicappede i Arendal kontakt med Aust-Agder Bedriftsidrettskrets. Ungdomsklubben ønsket et idrettstilbud til sine medlemmer.

18. februar 1965 inviterte bedriftsidrettskretsen til møte. Til stede var blant annet representanter fra Norges vanførelag og Blindeforbundet, ulike idrettslag og Arendal kommunale idrettsråd. Alle var positive til ideen.

17. oktober 1965 ble Arendal og Omegn Helsesportslag etablert. Dermed hadde Aust-Agder fått sin første idrettsklubb for funksjonshemmede. Det var imidlertid langt fra Norges første.

Brosjyre for Hoveleiren 1994.
PA-1500

De første norske

Allerede 3. november 1892 ble Oslo Døves Sportsklubb stiftet. På begynnelsen av 1900-tallet ble det etablert lignende foreninger i de større byene. De døve var pionerer innen organisert idrett for funksjonshemmede. Først etter andre verdenskrig (1940-1945) ble det etablert idrettslag for flere grupper av funksjonshemmede.

På 1950-tallet lanserte Statens Ungdomskontor- og Idrettskontor (STUI) begrepet «helsesport». Samtidig begynte kontoret å arbeide målrettet for å få på plass tilbud til ulike grupper av funksjonshemmede.

Informasjonskampanjer, kurs og ikke minst økonomisk støtte, skulle legge grunnlaget for flere lokale helsesportlag. Helsesportslagene skulle legges under Norges Mosjons- og Bedriftsidrettsforbund (NMBF). På 1960-tallet ble det etablert helsesportslag i ulike deler av landet.

Blant de første var Kristiansand og Oddernes Helsesportslag, som ble etablert i november 1960. Fem år senere var turen kommet til Arendal. På nyåret i 1966 kunne Arendal og Omegn Helsesportslag invitere til lagets første trening i gymsalen til gymnaset på Tyholmen. Samme år ble landets første sommerleir for funksjonshemmede arrangert på Tromøya.

Et sommerparadis

Fra 7. til 14. august 1966 deltok 44 funksjonshemmede ungdommer på

Bueskyting på Hoveleiren. PA-1500

Norges Handicapidrettsforbund
Henrik Ibsensgt. 7
Oslo 1

Arendal, 29. februar 1972

Vedr.: Arendals byjubileum - idrettsarrangement for funksjons-
hemmede.

I anledning Arendal bys 250 jubileum i 1973 har vårt lag fått henvendelse fra jubileumskomiteen om vi eventuelt ville påta oss å arrangere et stevne for funksjonshemmede. Da vi for tiden ikke har noen medlemmer som er interessert i å delta aktivt i noen handicapidrettsgrener, har vi ingen trening i avvikling av slike arrangements, men vi lovet å ta saken opp med forbundet. Ville det være av interesse for forbundet at et slikt stevne ble holdt i Arendal, f. eks. i tiden mai eller juni, og hvilke grener ville være lettest å arrangere konkurranser i? Hva slags assistanse kunne vi regne med fra forbundets side? Vi ble stillet i utsikt positiv oppslutning fra de kommunale instansers side, men på grunn av vår egen uerfarenhet på området, avventer vi først forbundets uttalelse i sakens anledning.

Med hilsen
Arendal & Omegn Helsesportlag

Inger Barth
formann

sommerleir på Hove. I strålende sommervær kunne ungdommene delta i aktiviteter som badminton, bueskyting og volleyball.

Leiren ble arrangert av Norges Vanførelag og Norges Idrettsforbunds utvalg for bedrifts- og helsesport. De neste somrene ble lignende stevner arrangert på Tromøya. Målet var å gi ungdommene en uforglemmelig ferieopplevelse.

Fra 17. til 24. juni 1973 ble det også arrangert en annen leir for funksjonshemmede. Den leiren ble arrangert av Arendal og Omegn Helsesportslag. Til forskjell fra de tidligere sommerleirene, skulle denne ha fokus på intens trening og idrettslige konkurranser. I tillegg skulle en under leiren eksperimentere med ulike øvelser for personer med funksjonsnedsettelse.

Fra rekreasjon til handikappidrett

Som medarrangør hadde Arendal og Omegn Helsesportslag, ledet av formann Inger Barth, fått med seg det nyetablerte Norges Handicapidrettsforbund. For å gi deltagerne best mulig trening, ble noen av landets beste instruktører hentet til Hove. Blant dem var vektløfteren Vidar Johnssen, som hadde tatt gull under Paralympics i Tel Aviv i 1968.

Til å hjelpe til med arrangementet, fikk helsesportslaget også god hjelp av blant annet Lions Club, Norsk Folkehjelp, Røde

Kors Hjelpekors, Undervannsklubben, Arendal og Grimstad Rideklubb, Arendal Lotteforening og bedriftsidrettskretsen.

Etter flere dager med trening, ble leiren avsluttet med konkurranser. Flere av deltagerne slo sine personlige rekorder. Idrettsleiren ble en suksess. Det skulle bli mange idrettsleirer på Hove de neste årene. Flere av dem er dokumentert i Arendal og Omegn Helsesportslag sitt arkiv oppbevart på KUBEN.

Handikappidrett på KUBEN

I arkivet etter Arendal og Omegn Helsesportslag, PA-1500 - Arendal og Omegn Helsesportslag, ligger det blant annet korrespondanse, resultatlister og foto fra lagets idrettsleirer på Hove. Arkivet inneholder også møteprotokoller og regnskap, og strekker seg fra oppstarten i 1965 og frem til 2011.

Kilder

Arkiv PA-1500 - Arendal og Omegn Helsesportslag

Theien, Iselin: Moderne tider. Arendal 1900-2022.

Agderposten 26.01.1966, 07.05.1973, 16.06.1973, 18.06.1973, 19.07.1973

Fædrelandsvennen 09.08.1966, 18.06.1973, 23.06.1973, 27.06.1973

Lindesnes 04.05.1960

Sørlandet 26.04.1960, 01.11.1960

Tiden 19.06.1973

Vestlandske Tidende 23.02.1965

<https://snl.no/paraidrett> besøkt 13.10.2025

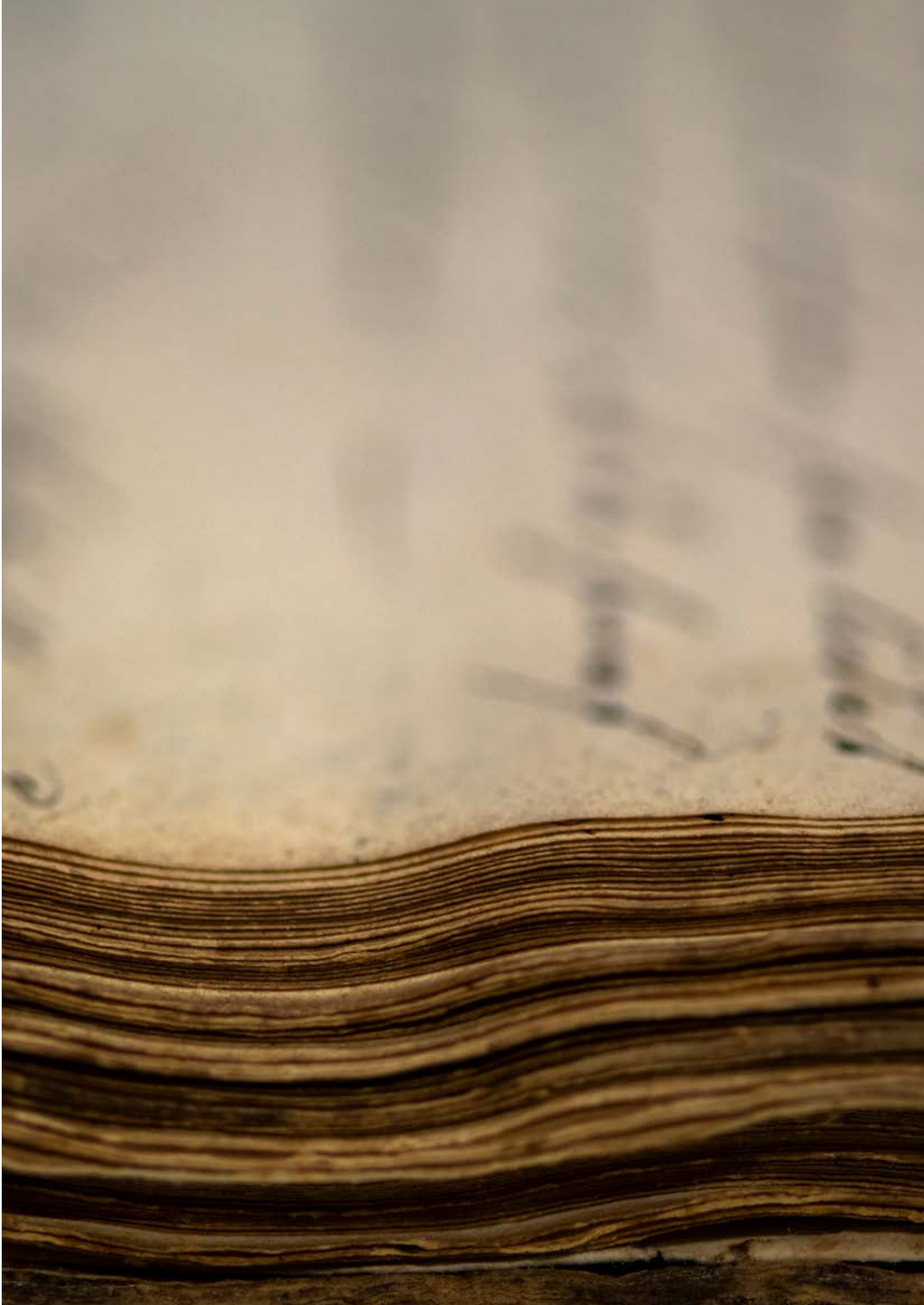
Bilde venstre side: Brev fra Arendal og Omegn Helsesportslag til Norges Handicapidrettsforbund 29. februar 1972. PA-1500

Tabell 19 - Privatarkiv hos KUBEN
(Stiftelser og legater)

Arkivid og arkivnavn	Innhold	Arkivskaper/ Tittel	Aktørinformasjon
PA-3158 Peder Thomassen og hustrue Lovise Groos milde stiftelser	Møtebøker, regnskap	1818–2024	Midler til sengeliggende og vanføre
PA-1534b Frantz Stockingers samling	Boks 25, mappe: Peder Thomassen og hustrue Lovise Groos Arbeidsanstalt – legatforhandlinger	1819–1880	
PA-1624 Ole Evensen Tvedts legat	Møtebøker, korrespondanse, regnskap	Ikke spesifisert	For syke og fattige barn i Gjøvdal og Åmli sokn
KA0906-340 F01 Georg Hørsdal og hustru Olivia Leonardsens legat	Søknader	Ikke spesifisert	For teologi- eller musikkstuderende blinde og svaksynte

Tabell 20 - Privatarkiv hos KUBEN
(Institusjoner)

Arkivid og arkivnavn	Innhold	Tidsrom	Aktørinformasjon
PA-3064 Ellengård Dag hjem og skole for psykisk utviklingshemmede barn	Inneholder foto, lydbånd og avisutklipp	1964–2015	

Georg Hørsdal – den blinde organisten i Barbu

22. februar 1983 ble det holdt et konstituerende møte for et nytt legat. Formålet med legatet var å gi økonomisk hjelp i form av stipender til blinde eller sterkt svaksynte musikk- og teologistudenter. De neste tiårene skulle flere blinde og svaksynte studenter nyte godt av ordningen. Bakgrunnen for legatet var imidlertid en tragisk ulykke.

Skrevet av **Gaute Christian Molaug**
arkivar og formidler, Aust-Agder museum og arkiv, avd. KUBEN

Arbeid på Arendalsbanen ved Solborg i 1902. Foto: Magnus Løvfold. PA-2436

Våren 1905 var anleggsarbeiderne godt i gang med å bygge jernbane mellom Arendal og Åmli. I forbindelse med byggingen lå det usikret dynamitt på et anleggsområde i Arendal. For den 11 år gamle Georg Hørsdal skulle det bli skjebnesvangert.

Alvorlig ulykke

Georg Hørsdal ble født 21. januar 1894 i Arendal. Hans foreldre var brannkonstabel og håndverker Osuld Hørsdal og Sigrid Gunnarsdatter. Georg vokste opp i «Amerikakleiva» sammen med flere søsken.

Lørdag 20. mai 1905 var Georg og hans yngre bror Asbjørn nede på anleggsområdet til jernbanen. Her fant de den usikrede dynamitten og begynte å leke med den.

En dynamittpatron eksploderte. Asbjørn ble lettere skadet. Georg gikk det verre med. Øynene hans ble skadet og synet var ikke til å redde. Georg var blitt blind. For Georg skulle livet som blind by på utfordringer, men også muligheter.

Til blindeskole i hovedstaden

Da ulykken skjedde, gikk Georg i 5. klasse på folkeskolen. Som blind kunne ikke Georg følge vanlig undervisning, men i henhold til skoleloven hadde han krav på skolegang. I Arendal fantes det ikke noe skoletilbud for blinde. Dermed gikk turen til Kristiania offentlige blindeskole i hovedstaden.

Blindeskolen var blitt etablert allerede i 1861 som Christiania Blindeinstitut. Da Georg kom til skolen i 1906, var den overtatt av staten og holdt til i Baldersgate 4.

Utdannet til skomaker

På blindeskolen fikk Georg undervisning i flere teoretiske fag, men han lærte seg også praktiske håndarbeider.

Etter fem år med skolegang, hadde Georg blant annet lært seg å reparere sko. I 1911 forsøkte han seg som skomaker, men det ble med forsøket. I stedet skulle Georg følge sin interesse for musikk.

Videreutdanning i København

I sin tid på blindeskolen lærte Georg også å spille fiolin og orgel. Høsten 1913 reiste Georg til København for å lære stemming og reparasjon av pianoer.

Undervisningen fikk Georg ved Det Kongelige Blindeinstitut. Han fikk også mulighet til å praktisere ved pianofabrikken Herman N. Petersen & Søn. I tillegg tok han timer i orgel- og fiolinspill.

Etter et år i lære vendte Georg tilbake til Arendal. I hjembyen skulle han få en både innholdsrik og lang karriere.

Et allsidig yrkesliv

Om sensommeren i 1914 var Georg klar for oppdrag som pianostemmer. I flere aviser ble det annonsert med: «Pianostemning udføres nøiagtigt og samvittighetsfuldt af Georg Hørsdal.» Georg dro også utenbys, og tilbød sine tjenester blant annet i Kristiansand.

I løpet av få år, hadde Georg opparbeidet seg en betydelig kundekrets. I tillegg brukte han sitt talent til å holde konserter. Georg fungerte også som vikar for organisten

ved byens gravlund, og i 1919 fikk han fast ansettelse. I 1926 utvidet Georg sitt virkeområde, og begynte med kjøp og salg av orgler og pianoer.

Samtidig gav Georg privatundervisning i både orgel- og fiolinspill. Mange i Arendal og omegn skulle i løpet av årene lære å spille ved Georgs hjelp. En av dem var Olivia Leonore Jørgensen kalt Lilly. Lilly skulle ikke bare bli Georgs elev, hun skulle også bli hans kone.

23. mars 1930 giftet Lilly og Georg seg i Trefoldighetskirken. Lilly hjalp sin mann med forretningsvirksomheten. Hun delte også sin manns engasjement i byens musikk- og menighetsliv.

I 1938 ble Georg organist i Barbu kirke. Samme år stiftet Lilly og Georg Barbu Menighetskor der Georg ble dirigent. Menighetskoret ble i løpet av kort tid et av Arendals beste kor.

Georg hadde stillingen som organist i Barbu kirke frem til 1961. Da måtte han slutte på grunn av sykdom. Georg nærmet seg da 67 år. Til tross for alder og helseplager, fortsatte Georg med sine andre gjøremål. I tillegg engasjerte han seg i blindesaken.

Engasjert i blindesaken

I 1919 var Georg med på å opprette en blindeforening i Arendal. Likevel var det først på sine eldre dager han ble mer involvert i organiseringen av arbeidet.

I 1960 ønsket det nasjonale Blindeforbundet å undersøke om det var interesse for å etablere flere fylkeslag. Aust-Agder var et av fylkene, og Georg ble med i en komité som skulle undersøke saken. Året etter ble De blindes Aust-Agdergruppe etablert.

De neste årene kom Georg til å være et aktivt medlem av fylkeslaget, men i 1982 var det slutt. På Solhaug aldershjem døde Georg 7. oktober 1982. To år tidligere hadde Lilly gått bort. Ekteparets engasjement for musikk- og blindesaken, skulle imidlertid også hjelpe kommende generasjoner lenge etter deres bortgang.

Et legat for blinde og svaksynte

20. april 1979 ble det laget et testamente for Georg og Lilly. I testamentet ble det bestemt at der skulle opprettes et legat

Georg Hørsdal stemmer et flygel. Foto: Sørlandske Tidende. PA-2421 U01 L0002

basert på salg av deres eiendom, og evt. andre verdier i boet. Legatets navn skulle være: «Georg Hørsdal og hustru Olivia Leonore (Lilly) Hørsdals legat for teologi og musikkstuderende blinde og sterkt svaksynte.»

22. februar 1983 ble legatet formelt opprettet, og på KUBEN i Arendal ligger legatets arkiv.

Legatsarkiv på KUBEN

Arkivet etter «Georg Hørsdal og hustru Olivia Leonore (Lilly) Hørsdals legat for teologi og musikkstuderende blinde og sterkt svaksynte» er en del av arkivet etter kemnerkontoret i Arendal kalt KA0906-340 – Arendal kommune, Kemnerkontoret, Legater. Her ligger både møtebok og søknader. På

KUBEN oppbevares også et arkiv etter Barbu menighetskor, PA-2381 – Barbu kirkes blanda kor.

Kilder

Arkiv KA0906-340 – Arendal kommune, Kemnerkontoret, Legater F01 L0035, PA-2421 – Sørlandske Tidende (Vestlandske Tidende) U01 L0002

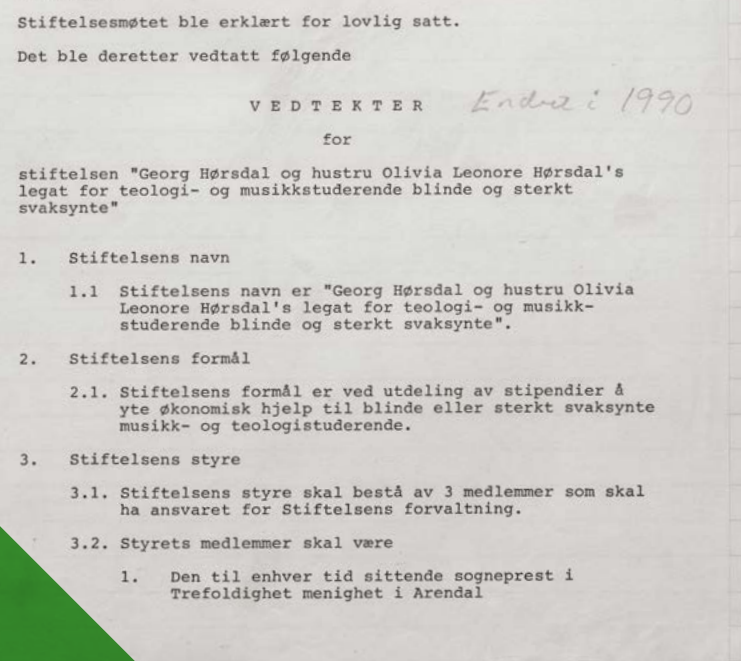
Homme, Vidar: Organist Georg Hørsdal i Trefoldighet nytt fra kirken i sentrum. 2024 Nr. 2

Tidsskriftet Blindesaken 1918 Vol. 7 Nr. 6, 1926 Vol. 15 Nr. 12, 1937 Vol. 26 Nr. 12, 1961 Vol. 50 Nr. 2, 1961 Vol. 50 Nr. 10 og 1962 Vol. 51 Nr. 5

Agderposten 25.08.1914

Christianssands Tidende 29.09.1914

Vestlandske Tidende 22.01.1918

Utsnitt av referat fra stiftelsesmøte for «Georg Hørsdal og hustru Olivia Leonore Hørsdals legat for teologi- og musikkstuderende blinde og sterkt svaksynte» 22. februar 1983. KA0906-340 F01 L0035

Etableringen av Ellengård daghjem og skole – En historie om giverglede og omsorg

«Ellengård daghjem – et monument over austegders offervilje og giverglede», skrev Agderposten i august 1966, da Ellengård daghjem og skole åpnet sine dører for psykisk utviklingshemmede barn. Skolen lå på Nedenes i Øyestad, og tok imot elever fra fireårsalderen og oppover.

Skrevet av Lise Råna
arkivar, Aust-Agder museum og arkiv, avd. KUBEN

Initiativtaker var Randi Boe, formann i Aust-Agder fylkeskomité for åndssvakesaken – som det het den gang. I et intervju med Agderposten i juli 1966 understreket hun behovet for et daghjem og en skole for barn med utviklingshemming. Det skulle være et sted hvor barna kunne oppleve arbeidsglede og læring, samtidig som foreldrene fikk en etterlengtet avlastning i hverdagen. Boe var tydelig på at disse barna hadde like stor rett til skolegang som andre barn.

Etableringen av Ellengård - samarbeid, frivillighet og giverglede

For å realisere prosjektet ble det nedsatt en komité. I denne komitéen satt blant andre Randi Boe, leder av Aust-Agder fylkeskomité for åndssvakesaken, Kaare Blakstad, direktør i Lions Club, Arne Fines, formann i Aust-Agder støttelag for åndssvakesaken og overlege Ernst Ziesler. Allerede i startfasen

av prosjektet ble det etterlyst en passende tomt gjennom et avisinnlegg i Agderposten. Samme dag tilbød Ellen Holmesland en stor tomt ved Langvoll på Nedenes – og dermed fikk Ellengård sitt navn.

Engasjementet i lokalsamfunnet var stort, og givergleden var imponerende. Kommuner, foreninger, bedrifter og privatpersoner bidro. Lions Club i Arendal arrangerte et julelotteri i samarbeid med Agderposten i 1964. Det ble bestemt at inntektene skulle gå til Ellengård. Rundt 300 premier ble gitt av byens handelsstand, og hele 60 000 kroner kom inn – nok til å sikre startkapitalen.

Gavene fortsatte å strømme inn. Agderposten beskrev det som en rørende giverglede – et ekte uttrykk for fellesskap og nestekjærlighet.

Ellengård daghjem og skole rett før åpningen i august 1966.
Foto: Per Skjeggestad 1966. PA-2428.U2.L2.ark1.001

Skolestart

Høsten 1966 tok Ellengård imot sine aller første elever. Daghjemmet var eid av Aust-Agder støttelag for åndssvakesaken og Randi Boe fungerte som styrets formann. Daghjemmet hadde både klasserom, en liten gymnastikksal og rom for håndarbeid. Med fag som norsk, regning, sløyd, håndarbeid og

gymnastikk, fikk barna en variert og tilpasset skolehverdag. Bestyrer Kari Kostøl uttalte til Agderposten at målet var læring, men at det aller viktigste var at barna trivdes og hadde det godt. Høsten 1967 ble daghjemmet styrket med sin første lærer og dermed fikk barna et mer tilrettelagt skoletilbud. Fra nyttår 1968 ble stedet offisielt omtalt som

Ellengård daghjem og skole. Allerede samme høst ble den første spesialutdannede læreren ansatt.

Utvidelse av Ellengård

Allerede etter to års drift ble det klart at Ellengård måtte utvides. Hjemmet ble raskt fulltegnet, og behovet for flere plasser meldte seg. Spesielt da opptaksområdet ble utvidet fra strekningen Grimstad til Moland og Froland, til også å omfatte strekningen fra Lillesand, Tvedestrand og Holt. En ny

arbeidssstue og en større gymnastikksal ble bygget, fortsatt støttet av gaver fra enkeltpersoner og foreninger, og fra januar 1969 kunne Ellengård øke kapasiteten fra 24 til 35 elever. På begynnelsen av 1970-tallet etablerte Ellengård støttelag et internat på Rannekleiv i Øyestad, samt et verksted i Arendal. Elevene kunne begynne på verkstedet når de hadde fylt 20 år. Der arbeidet de blant annet med produksjonsarbeid for Elektrisk Bureau på Hisøya.

Ellengård daghjem og skole i 17.mai tog i Arendal. Ukjent årstall. PA-3064

Uteaktiviteter ved Ellengård i oktober 1971. Foto: PA-2421 L7 2858.06

Videre utvikling

Skole- og avlastningstilbudet ved Ellengård, ble etter hvert skilt ut og organisert som egne selvstendige kommunale tjenester utenfor senteret. I 1981 overtok Aust-Agder fylkeskommune ansvaret for Ellengård, men på begynnelsen av 1990-tallet ble driften overført til Arendal kommune.

Ellengård i dag

I 2025 holder Ellengård til på Krøgenes i Arendal, hvor hovedaktivitetene spenner fra håndarbeid og pakkearbeid til kantinearbeid, gårdsarbeid og ulike uteaktiviteter. Senteret tilbyr også aktiviteter ved sjøen, inkludert båtturer med fokus på sesongens fangstmuligheter. Det legges stor vekt på sosialt fellesskap og trivsel der deltakerne får delta i meningsfulle oppgaver tilpasset deres interesser og ferdigheter.

Arkivmateriale etter Ellengård

I Kubens samlinger finnes det to privatarkiver etter Ellengård. PA-3064 Ellengård, inneholder foto, film, video og avisutklipp og dekker perioden 1964-2015. PA-2731 Ellengård Foreldrelag, inneholder møteprotokoller, årsberetninger, korrespondanse, historikk og avisutklipp og dekker perioden 1960-2015. I Arendal kommunes arkiv, KA0906-535 finnes saksarkiv og elevmapper fra Ellengård voksenopplæring.

Kilder

PA-3064 Ellengård: foto og Y/Y01/L0001 – Avisutklipp

PA-2731 Ellengård Foreldrelag: Arkivdel 01: Y/Y01/L0001 Årsmelding, møtebøker, historisk materiale og presseklipp.

Tilgang til kildene

Materialet som er kartlagt, består av både gjenstander og arkivkilder. En del av gjenstandene er avfotografert og publisert på DigitaltMuseum, og kan i tillegg inngå i fysiske utstillinger. Noen arkiver, som eldre skoleprotokoller, er digitalisert og tilgjengelig på Digitalarkivet. Arkivmateriale kan ellers gjøres tilgjengelig på institusjonenes lesesaler, men tilgangen varierer etter innhold og alder. Eldre arkiver er som regel fritt tilgjengelige, mens nyere materiale ofte er klausulert fordi det inneholder personopplysninger underlagt taushetsplikt. Dette gjelder særlig dokumenter som omhandler helse, skolegang og sosiale forhold.

Klausulering er nødvendig for å ivareta personvernet til enkeltpersoner, men det finnes ordninger som gir mulighet for innsyn. Den som materialet gjelder, kan be om innsyn i egne opplysninger, og forskere kan søke om tilgang dersom det foreligger et godkjent prosjekt og nødvendige etiske vurderinger.

På Arkivportalen er katalogene til arkivene publisert. Der kan en få oversikt over hvilke arkiver institusjonene har, og hva de inneholder.

Arkivkilder som ikke er klausulert er fritt tilgjengelig. Her fra lesesalen på KUBEN. Foto: Gerd Corrigan, Aust-Agder museum og arkiv, avd. KUBEN

Oppsummering

Kartleggingen av gjenstandssamlingene viser at personer med funksjonsnedsettelse er svakt representert. Samlingene bærer preg av en tilfeldig innsamlingspraksis, der museene i liten grad har hatt en aktiv rolle. De fleste gjenstandene som er identifisert, mangler dessuten tilstrekkelig kontekst og dokumentasjon til å kunne formidle personhistorier eller samfunnsmessige perspektiver.

Funnene viser en tydelig overvekt av briller, mens gjenstander knyttet til andre funksjonsnedsettelse er langt færre. Stikkprøver i Vest-Agder museets samling indikerer at brillene ofte har bedre dokumentasjon enn for eksempel rullestoler, mens det samme ikke gjelder for brillene i Aust-Agder museum og arkiv.

Søk i Primus avdekker utfordringer knyttet til eldre begrepsbruk, klassifisering og registreringspraksis, noe som gjør det vanskelig å identifisere relevante objekter. Samtidig viser kartleggingen at det finnes potensielle spor – som kirkeinventar fra Kristiansand Hospital og enkeltobjekter med tilknytning til personer – som kan gi innsikt dersom de undersøkes nærmere.

Kunstsamlingene i Vest-Agder museet har flere motivbeskrivelser av personer med funksjonsnedsettelse, og disse fremstår dermed som bedre representert i bildematerialet enn i gjenstandssamlingen.

Så godt som ingen grupper av personer med funksjonsnedsettelse er tilstrekkelig representert gjennom relevante gjenstander i museumssamlingene som er gjennomgått i dette prosjektet. Samlingene mangler dessuten stemmene til de berørte personene. På hvilken måte, med hvilke gjenstander, ønsker enkeltpersoner med ulike funksjonsnedsettelse at deres historie skal kunne fortelles, og bevares for ettertiden? Dette er perspektiver som er helt fraværende per nå.

Når det gjelder arkiv, viser kartleggingen at offentlige arkiver ofte inneholder omfattende dokumentasjon om personer med funksjonsnedsettelse. Dette skyldes at lovverk og forvaltningspraksis har skapt spor i arkivene, særlig innen skole, helse og sosialforsorg. Utfordringen ligger i tilgjengelighet og søkbarhet: materialet er ofte spredt, og begrepsbruk har endret seg over tid, noe som gjør identifisering krevende.

For privatarkiver er bildet mer fragmentert. Det finnes viktige kilder, men det er betydelige hull – både når det gjelder arkiv etter private institusjoner, organisasjoner og foreninger, og ikke minst etter enkeltpersoner. Disse arkivene er avhengige av frivillig avlevering og har ikke samme bevaringsplikt som offentlige arkiver, noe som gjør at viktige stemmer og perspektiver mangler.

Veien videre

For å styrke representasjonen av personer med funksjonsnedsettelse i arkiv- og gjenstandssamlingene, er det behov for en mer målrettet innsats som en fase 2.

Dette inkluderer aktiv innsamling med fokus på inkluderende kulturhistorie.

I denne prosessen bør relevante brukerorganisasjoner konsulteres og få en sentral rolle. I tillegg behøves en systematisk og forbedret registrering og dokumentasjon av eksisterende samlinger.

En mulig fase 3 i prosjektet er etableringen av forskningsprosjekter innenfor dette temaet. I samme fase kan man også se for seg ulike formidlingsprosjekter som vil sette søkelyset på de funksjonshemmedes historie på Agder.

Fase 2 og fase 3 er imidlertid avhengig av tilskudd for å iverksettes.

Blant fulle og tomme reoler i et av KUBENs arkivmagasiner.
Foto: Gerd Corrigan, Aust-Agder museum og arkiv, avd. KUBEN

[illegible]